EL CAMP D'ELX

HISTÒRIA I TRADICIÓ

AJUNTAMENT D'ELX

BROTONS GARCÍA, Baltasar

El camp d'Elx: història i tradició / per Baltasar Brotons García - Elx : Ajuntament, 1995
96 p. : fot. ; 22 cm. - (Temes d'Elx ; 23)
D.L.: A-461-1995
I.S.B.N.: 84-89479-03-8

1. Camp d'Elx - Geografia agrícola
2. Camp d'Elx - Usos i costums
I. Elx. Ajuntament, ed.
II. Títol
911.3 : 63 (460.315 Camp d'Elx)
39 (460.315 Camp d'Elx)

PUÇOL
MUSEO ESCOLAR

TEMES D'ELX

© Baltasar Brotons García
© d'aquesta edició: Ajuntament d'Elx
Departament de Publicacions de l'Ajuntament d'Elx
Col.lecció «Temes d'Elx», núm. XXIII
Director de la col.lecció: Biel Sansano
Edita: Ajuntament d'Elx
Traducció: Esther Montesinos Anton
Fotografies: Col. autor, Pin, Museu Agrícola Escolar de Puçol
Dibuix de la contraportada: G. Jaén
Imprés a: Abece Artes Gráficas, S.L. • Avgda. Novelda, 189 baix • Elx
D. L. A-461-1995
I.S.B.N. 84-89479-03-8

EL CAMP D'ELX: HISTÒRIA I TRADICIÓ

per
Baltasar Brotons García

PREÀMBUL

Des que vaig nàixer, a Elx el setembre de 1916, i al llarg dels últims setanta-huit anys, he conegut de prop l'evolució que ha experimentat el Camp d'Elx en tots els aspectes i sentits, evolució d'acord amb els canvis soferts pel conjunt de la societat espanyola. Durant aquest període es passà de l'arada romana al tractor, del carro a l'automòbil, de la sendera de ferradura i dels camins polsegosos a les carreteres asfaltades, i dels fatigosos treballs agrícoles a la més sofisticada mecanització del sector. En aquestes últimes dècades hi ha hagut més canvis i mutacions que al llarg de tot un mil.lenni, i no només en l'agricultura, sinó també en totes les altres facetes de la vida. De tots aquests canvis experimentats per l'agricultura il.licitana, i sobretot pels costums i la mentalitat dels que s'hi dediquen, n'he sigut testimoni, ja que al Camp d'Elx vaig estar vinculat des de la infantesa, vivint, dia a dia, la ràpida evolució vers la modernitat. Per això no és d'estranyar que, des de fa temps, el Camp d'Elx i tota la seua problemàtica, m'interessaren. N'és prova evident els nom-

brosos articles que publiquí en diferents diaris i revistes des de 1975, així com els huit llibres nascuts a la dècada dels huitanta, sempre, això sí, relacionats amb aquests temes: *El campo, entre la marginación y la esperanza*, *Agrodelx*, *Salvemos los palmerales de Elche*, *La agricultura ilicitana de ayer y de hoy*, *Sociedades agrarias ilicitanas del último siglo (1886-1986)*, *Los palmerales de Elche desde sus orígenes*, *S'ha perdut una cultura del Camp d'Elx*, *El futuro del Campo de Elche*.

En casdascun d'aquests llibres es tracta el Camp d'Elx, la seua cultura, els seus problemes, des d'un angle diferent, des d'una òptica distinta, però sempre segons el meu punt de vista, la meua manera de veure i entendre aquests temes que m'interessen i apassionen.

I un poc com a compendi de tot el que he publicat fins ara i per encàrrec de l'Ajuntament d'aquesta ciutat, escric aquest nou llibre, que explicarà l'evolució històrica del nostre camp i la cultura de les seues gents, al llarg dels segles; d'un camp i d'una agricultura que tingueren sempre una gran rellevància i un gran dinamisme. Si aquest llibre contribueix, per poc que siga, a que el conjunt dels il.licitans coneguen millor el que va ser el nostre camp i la seua cultura, em donaré per satisfet.

MUSEO ESCOLAR

La centuariació romana

Per tenir una idea exacta del Camp d'Elx en l'actualitat, s'han de conéixer els antecedents històrics, s'ha de tenir una visió de conjunt de l'evolució que ha experimentat al llarg dels anys, des de les èpoques més antigues de què tenim referències.

No hi ha dubte que l'agricultura il.licitana fou important i significativa des dels temps més llunyans. El fet que es fundara la població en el lloc que hui coneixem com L'Alcúdia, és prova evident que els seus voltants serien fèrtils, i s'hi podrien trobar mitjans de subsistència per als primitius pobladors que van decidir establir allí un assentament organitzat i estable

Les poblacions més antigues sempre es fundaren als litorals o als màrgens dels grans rius. I si en el cas concret d'Elx no concorren cap d'aquestes circumstàncies, i malgrat això s'establí un assentament humà, és lògic pensar que els mitjans de subsistència d'aquells primers pobladors els proporcionara l'agricultura, amb els productes d'una terra generosa.

Gairebé no es tenen referències del que va ser el Camp d'Elx en els temps preromànics: els productes més abundants, la forma de cultivar la terra o el regadiu. Lògicament, els cultius estarien en funció de la climatologia pròpia de la conca mediterrània. L'única dada que posseïm és l'aparició de les palmeres uns quatre segles abans de Jesucrist, segurament portades pels fenicis en el comerç pel Mediterrani; no vol dir això que portaren les palmeres, en tot cas els dàtils, com a part important de la seua alimentació. I serien aquests dàtils, que germinaren en contacte amb la terra, l'origen d'allò que seria amb el pas dels segles el palmerar d'Europa. La bondat del clima i la fertilitat del sòl van ser fonamentals perquè proliferaren aquells incipients palmerars.

Però el gran desenvolupament del Camp d'Elx es produí amb la romanització. L'ocupació i el domini dels romans va ser un esdeve-

niment important i decisiu, ja que l'agricultura experimentà profundes transformacions organitzatives i estructurals. Amb l'arribada dels romans sota el manament del pretor Caio Flaminio, i «*visto el maravilloso sitio y su población campo ameno y fértil tierra, y sitio para de allí poder sujetar y rendir a los demás lugares, puso en esta villa sus soldados romanos, gozando de ella, hasta que el emperador Octavio Augusto César antes del nacimiento de Jesucristo 38 años la erigió y decoró en Colonia Inmune Romana. De esta forma, Ilici se convirtió en una de las catorce colonias que los romanos tenían establecidas en España, aunque inmunes solo había dos, la de Elche y la Zaragoza*».[1] Pel que fa a les dates en què ocorregueren els fets relatats pel C. Sanz, no existeix unanimitat de criteri, ja que la majoria d'historiadors els situen entre els anys 42 o 43 abans de Jesucrist.

Per fer-nos una idea de la transcendència que va tenir per a Ilici el fet que els romans la declararen colònia, és suficient dir que en allò que hui coneixem com a Comunitat Valenciana, només n'hi havia dos, la d'Elx i la de València, segons testimoni del mateix autor.

Però, més que no la colonització, allò que fou transcendental per al Camp d'Elx va ser la centuriació, com a forma d'estructurar la propietat agrària, el sistema de reg i el traçat d'una xarxa de camins que comunicaven entre sí les diferents centúries. A partir d'aqueixos moments, els romans organitzaren l'agricultura il.licitana d'una manera metòdica i racional, com ja ho havien fet en altres colònies de les mateixes característiques que la il.licitana.

El privilegi que suposa per a Ilici que els romans l'erigiren a la categoria de colònia, li reportà molts avantatges i beneficis. Inclús, hi hagué una època en què s'encunyà moneda pròpia, durant setanta-quatre anys, com ho testimonien els exemplars d'aquestes monedes trobades en l'Alcúdia. No només arribà a estar exenta de pagar tributs a Roma durant alguns anys, sinó que altres poblacions eren tributàries seues, segons testifica Plinio[2]. Gaudia també del Dret Itàlic, i els il.licitans d'aquells temps eren considerats ciutadans de Roma.

Com hem dit adés, la romanització de l'agricultura il.licitana suposà per al Camp d'Elx una gran transformació estructural. Organitzaren regs mitjançant les aigües que baixaven pel Vinalopó i traçaren un xarxa de cursos de reg i camins, que han arribat fins els nostres dies, per tal de facilitar les comunicacions entre les diferents zones.

Utilitzant Ilici com a epicentre els romans centuriaren el territori, aquesta divisió en centúries, la portaren a terme també en altres parts de la Península Ibèrica romanitzada, que prèviament havien colonitzat. En allò que pertoca al Camp d'Elx, traçaren 225 centúries, que abraçaven 11.340 hectàrees . Aquestes centúries estaven constituïdes per un quadre de 710 metres de costat, és a dir, 20 *actus* constituint unitats territorials d'unes cinquanta hectàrees d'extensió cadascuna, que estaven sempre limitades per camins i cursos de reg. En ambdós casos, aqueixos límits constiuïen línies rectes, com era costum dels romans. La importància d'aquesta centuriació romana al Camp d'Elx és decisiva, tant per a l'estudi de la parcel.lació agrària actual, del regadiu, d'origen i traçat fonamentalment romà, com de la xarxa de carreteres i camins, i inclús el traçat urbà de la ciutat actual. En efecte, les coordenades del cadastre romà encara estan perfectament vives en el paisatge agrari. Aquesta centuriació abraça ambdós costats del Vinalopó, i té com a centre allò que hui coneixem com l'Alcúdia.[3]

Les centúries traçades, sobretot les més cèntriques, que eren les més valuoses, les adquirien els veterans de les legions quan, per raons d'edat, es llicenciaven i abandonaven la milícia. Aquestes terres que rebien de l'estat i estaven obligats a conrear, no podien vendre-les sinó transcorrien un mínim de vint anys.

En aquells temps i amb una organització quasi perfecta, caraterística habitual dels romans, l'agricultura il.licitana adquirí un gran desenvolupament i prosperitat. En aquesta valoració coincideixen tots els historiadors que se n'han ocupat. Així, per exemple, Pere Ibarra ens diu: «*Durante la dominación romana, el*

Campo de Elche debió tener una próspera agricultura y mucha agua. No se explica de otra forma el florecimiento de la población, que era una de las más importantes de la Contestania»[4]. Alejandro Ramos Folqués manifesta: «*La agricultura en esta época, debió ser pródiga y variada. Cultivaban el almendro, el olivo, el trigo y la cebada entre otros cereales, cuyos frutos y maderas han sido encontradas en La Alcudia, aunque ya carbonizadas*». [5]

Malgrat la gran varietat de cultius, tot ens condueix a pensar que els més abundants serien els cereals, les oliveres i la vinya, que són els més característics de la conca mediterrània.

És indubtable que la influència romana en l'agricultura del Camp d'Elx, ha arribat de manera palpable fins als nostres dies, tant en la manera de parcel.lar la terra, en l'organització del reg, com en la utilització d'estris en els treballs agrícoles, que han anat desapareixent amb la mecanització de l'agricultura, sobretot en les darreres dècades. La cultura romana ha perviscut durant dos mil.lennis, com han perdurat altres manifestacions culturals d'aquells temps. Els agricultors il.licitans, per llaurar les seues terres, han estat usant l'arada romana fins a temps recents, fins que el modern tractor desplaçà les cavalleries en el conreu de la terra; han estat transitant pels mateixos camins i veredes que traçaren els romans, i quan reguen els camps les aigües discorren pels mateixos cursos que construïren els romans per regar les centúries.

Quan accediren els llicenciats de l'exèrcit al domini i gaudiment d'aquestes centúries, construïren vivendes per poder habitar en les seues propietats. D'aquesta manera començaren a construir-se les vil.les romanes, que són els antecedents històrics de les cases de camp actuals. I aquesta constant s'ha mantingut invariable durant dos mil anys, amb la particularitat que aquest costum –que els agricultors visqueren en cases de camp– no apareix en cap altre poble de la comarca, on tots han viscut en nuclis urbans.

Que els llauradors visqueren en vivendes rurals, des dels temps més antics, generà en ells un major sentiment afectiu home-terra,

una major afecció a la terra, sovint en circumstàncies difícils, com s'ha demostrat al llarg dels segles .

L'esperit de sacrifici, la gran professionalitat i la cura en el cultiu de la terra, han estat sempre les principals caraterístiques dels llauradors il.licitans de tots els temps, així com la serietat en el tracte i el compliment dels compromisos adquirits, com a norma de conducta per damunt d'altres consideracions.

La cultura àrab al camp d'Elx

Pel que fa al Camp d'Elx i al seu desenvolupament agrícola, a penes si es tenen dades i referències de l'època que va des de la decadència de l'Imperi Romà, en el segle III fins a l'arribada dels àrabs a començaments del segle VIII. D'aquests cinc-cents anys existeixen poques referències escrites, i l'arqueologia tampoc aporta indicis clars que ens ajuden a conéixer què ocorregué al nostre camp durant aquella època tan turbulenta en què passaren per ací, deixant petjades més o menys perdurables, gots, alans, bizantins o visigots, tots ells amb la intenció de conquerir-nos.

En els últims anys, Enric Llobregat Conesa, ha aprofundit una mica més en l'estudi d'aquesta època, aportant noves dades que clarifiquen, en part, allò que fins ara només es coneixia d'una manera superficial, amb tot, afirma que queden, encara, molts enigmes per desxifrar si es vol conéixer amb certa exactitud què passà en aquesta zona durant aquells temps. L'única certesa que tenim és que Elx fou seu episcopal, i que d'ella sorgiren diversos bisbes que prengueren part en els Concilis de Toledo, quan la ciutat imperial era capital de la monarquia visigoda.

A propòsit d'aquesta qüestió, C. Sanz afirma que hagueren a Elx sis bisbes entre els anys 610 i 694: Sanibal, Serpentino, Vinibal, Leandro, Emilia i Epa.[6]

J. A. Mayans i Ciscar parla també de Juan, altre bisbe d'Elx i el situa entre els anys 517 i 519, quan encara estava la ciutat dominada

pels bizantins, i per consegüent no prengué part en els Concilis de Toledo[7].

Però el que ens interessa en aquests moments és conéixer què passà al Camp d'Elx als segles anteriors a la dominació àrab. Certament és poc el que es pot dir, llevat del que apuntava A. Ramos Folqués sobre l'època visigòtica, que els principals cultius eren els cereals, la vinya o les oliveres, que la ramaderia adquirí un gran desenvolupament amb cavalls, ases o bous com a animals de càrrega i montura, i que la carn de porc s'emprà molt en l'alimentació[8]. Deduïm així que els visigots a penes si introduïren modificacions respecte dels romans.

Per a Llobregat Conesa el que caracteritza l'època visigoda, és la decadència de les ciutats en favor de les comunitats rurals. Quan es refereix a aquella època diu: «*las ciudades perdieron su estructura administrativa, heredada de la tradición romana, tanto por agotamiento, como por la perdida creciente de habitantes y riqueza (...).En cuanto al campo se refiere, nos encontramos con su poblamiento basado en los "fundos" o villas rústicas, propiedad de un señor de rango que tiene en ellas un "villicus", mayordomo o administrativo que también cobra los impuestos a los campesinos. Los trabajadores del campo, libres, libertos, semilibres o esclavos, se hallan de cara al señor en una situación de dependencia que prefigura el feudalismo (...) pero la producción de riqueza es exclusivamente rústica, campesina, y el decaimiento profundo de las ciudades no es más que el colorario de esta realidad (...) Todos los autores están de acuerdo en afirmar que la tierra y con ella, la actividad agrícola y ganadera, es la base de la economia de la época visigoda*»[9].

A partir de la caiguda de l'Imperi Romà, es ruralitzà la societat i perderen influència les ciutats, gairebé totes amurallades, com era el cas d'Elx, els seus habitants es dispersaren per ocupar les vivendes rurals, les vil.les que els romans havien construït en les centúries. Segurament continuarien pel mateixos camins que els romans, amb els mateixos cultius, però amb un desenvolupament i organització menys estructurats. De tota manera l'agricultura il.licitana conti-

nuaria sent important, ja que disposava d'unes estructures apropiades perquè puguera ser productiva.

Poc més o menys així haurien estat les coses al Camp d'Elx quan l'any 713 els àrabs, sota el comandament d'Adelaziz, fill de Musa, ocuparen Elx i tota la seua comarca. No obstant això, la islamització no va ser completa i total, perquè gràcies al pacte establert entre Abdelaziz i Teodomir, noble visigot que ostentava el poder en aquesta regió, els visigots restaren sotmesos als àrabs, però conservaren una certa autonomia, amb la promesa dels musulmans que no serien morts o esclavitzats, sempre que no afavoriren als seus enemics. Amb a aquest pacte, Teodomir seguia governant, encara que ho feia «en nom del califa de Córdova», i estava obligat a pagar als àrabs certs impostots, tant en metàl.lic com en espècies. Aquests impostos, consistien entre d'altres coses en quatre almuds de blat i quatre d'ordi, per persona i any. Els esclaus en pagaven només el cinquanta per cent. Aquest pacte, i els avantatges que comportava, finalitzà amb la mort de Teodomir, a mitjans del segle VIII.

A partir d'aleshores la islamització va ser completa i els àrabs imposaren els seus costums i la seua legislació a tots els nivells, encara que no resultava fàcil, «*El fin de una etapa visigoda y el comienzo de un mundo nuevo, que hacía eclosión un tiempo después, no se enlazan fácilmente. Un vacío abierto, que la investigación lo tendrá que ir llenando poco a poco, a medida que las fuentes escritas y arqueológicas lo permitan.*»[10]

Però, el que és cert, és que la societat d'aleshores, amb totes les dificultats que es vulguen, sofrí una gran transformació amb l'arribada dels nous invasors, transformació que marcà el començament d'una època històrica que duraria cinc-cents anys.

Vicente Gozálvez Pérez difereix en part d'aquestes apreciacions, i diu que la dominació musulmana en la comarca no va suposar respecte de l'època romana, cap ruptura o retrocés apreciable en l'agricultura i en l'organització dels regs, vitals en aquesta zona per a uns rendiments adequats.[11]

Quan morí Teodomir, ja arrelada la cultura àrab, que portava implícita la completa islamització de la societat d'aleshores, canviaren l'emplaçament de la població i abandonaren l'Alcúdia, segurament per motius defensius. Així construïren un nova ciutat emmurallada junt al Vinalopó, en el marge esquerre, a uns tres quilòmetres al nord de l'Alcúdia. Aquesta nova ciutat envoltada de muralles i d'un cinturó verd d'horts de palmeres, és aquella que es trobà el rei Jaume I en el moment de la Reconquesta. Abandonada per complet, la vella ciutat es convertí en un munt de runes amb el pas dels segles.

A partir de la islamització s'organitzaren els regs, que ja existien des de l'època dels romans, els posaren noms àrabs a molts partidors i séquies, noms que han arribat fins els nostres dies, com ara *Nafís*, *Saoní*, *Aladia*,...

És de suposar que els àrabs se serviren de les estructures agràries heretades de les centúries romanes i de les antigues vil.les, que convertiren en rafals i alqueries, com van fer en totes les comarques de València i Múrcia, durant el seu domini.

En allò que coincideixen tots els historiadors és a afirmar que durant la seua estada els àrabs fomentaren i desenvoluparen l'agricultura il.licitana, que arribà a tenir un gran moment, malgrat l'escassesa de l'aigua de reg, que va ser sempre la major dificultat que patí el Camp d'Elx. No obstant això, la poca aigua que hi havia van saber aprofitar-la al màxim i tant la seua administració com la seua distribució van ser modèliques. Fomentaren el cultiu de les palmeres que ja es coneixien des del temps dels fenicis, de l'olivera i la fabricació de l'oli, a les almàsseres que van construir per tot el nucli de la població. El mateix feren amb l'ordi i el blat, sobretot amb el primer perquè és més reistent a la sequera i necessita menys aigua per a la seua vegetació, també cultivaren cotó i lli, com a plantes tèxtils, i el safrà com a colorant.

Segons Ramos Folqués els àrabs introduïren a Elx els llimons i les taronges dolces, originàries d'extrem orient. Diu que en ramaderia tenien gran varietat: ovelles, cabres, coloms, bous, abelles...

Quant a les bèsties de labor, usaven mules per als treballs agrícoles i el transport.[12]

De la preocupació que tenien per aprofitar al màxim l'aigua ens en dóna una idea el fet que en el moment de la Reconquesta hi havia al Camp d'Elx més de tres-cents aljubs en les voreres dels camins que tenien pendents, que recollien l'aigua de vessament, quan plovia. Alguns d'aquests aljubs han arribat fins els nostres dies, tant al Camp d'Elx com al de Crevillent. Açò formava part de la cultura de la set, que tan arrelada ha estat sempre aquí, a causa de l'escassesa d'aigua. D'aquesta qüestió ens parlava C. Sanz el 1621, i també Pere Ibarra a *De Barreras a Romero* el 1926. Ibarra ens diu que, quan la Reconquesta, hi havia a Elx cent tretze almàsseres i deu molins fariners[13], prova evident de la gran quantitat d'oliveres que hi havia per aquells temps. Ibarra ressalta la bona tasca dels àrabs en el cultiu de la terra, molt donats a l'agricultura, (després de la guerra era la principal ocupació que tenien) i afirma que arribaren a enriquir molt el Camp d'Elx, que els permetia recol.lectar moltes olives, amb les quals fabricaven oli, ordi en abundància, mangranes, dàtils, ametles i el cuc de la seda. Cultivaren grans camp de cotó a l'interior dels horts de palmeres, que els permetien tenir fàbriques de cotó i d'altres indústries.[14]

Aquesta cura en els cultius quedà palesa en la Reconquesta quan els cronistes de Jaume I deixaren escrit: «Elx cull més pa que Múrcia». Així se'ns demostra la puixança i el gran desenvolupament de l'agricultura il.licitana durant el domini dels àrabs, els camps dels quals, «*magram*», es distingien dels «franch», la zona adjudicada als cristians, per tan ben cultivats com estaven, per això no és d'estanyar que se sentira tant la seua falta el 1609 quan foren expulsats.

Pere Ibarra no es cansa de valorar les qualitats dels àrabs com a agricultors, tant abans com després de la Reconquesta «*eran los moros del Arrabal muy trabajadores y los había bastante ricos, pués algunos tenían caballos ricamente enjaezados y lujosas armas. La mayor parte de la porción del término municipal que les había sido asignada, estaba muy bien cultivado y cosechaban gran cantidad de cereales y*

tenian muchos olivos, cuyo fruto molturaban en sus propias almazaras. Se alimentaban frugalmente y comían pan de cebada, de maiz y centeno, lo que les permitía ahorrar bastante y tener las tierras francas de pechos».[15]

És indubtable que la laboriositat i les habilitats dels agricultors il.licitans dels temps moderns, qualitats que els caracteritzen, van ser heretades dels àrabs que els precediren en el cultiu de la terra.

La Reconquesta, el Repartiment i l'expulsió dels moriscs

Les estructures agràries que han arribat fins els nostres dies, vénen determinades pel repartiment que va fer l'infant en Manuel després de la Reconquesta, tant en allò que pertoca a la propietat de la terra, com a la distribució de les aigües de reg, en els regadius tradicionals.

Quan el 1265 les tropes de Jaume I reconqueriren Elx del domini dels àrabs, quedà confirmat el seu gendre, l'infant en Manuel, com a senyor d'Elx. Aquest senyoriu arribava fins a Villena.

Assentats de nou els cristians a Elx, ja ho havien estat abans de manera esporàdica, obligaren els àrabs a abandonar la ciutat emmurallada i a construir-se la seua aljama, a partir d'un tret d'arcabús llançat des de les muralles del sud de la població.

En les capitulacions concertades entre Jaume I i els àrabs per al lliurament pacífic de la ciutat emmurallada els prometé que els respectarien les seues cases i les seues terres, així com que podrien conservar la religió i regir-se per les pròpies lleis i costums. Després aquestes promeses només es van complir en part, ja que els cristians, una vegada al poder dictaren un nou ordinament lleial, per organitzar la nova societat mixta cristiano-àrab[14].

Consolidada la Reconquesta, l'infant en Manuel, l'any 1267, nomenà a Gonçal Ibàñez, Martí Martínez i Domingo Pérez, perquè feren el repartiment del terme municipal, territori que dividiren en dues porcions, limitades pel Vinalopó. El marge dret el cediren als moros, i el marge esquerre als personatges més destacats de l'exèrcit

conqueridor, com a recompensa als quals pels serveis prestats al rei, se'ls atorgaven propietats a les terres conquerides. Al marge esquerre, al sud de la població, on actualment és Daimés, l'Infant reservà per a ell 10.000 tafulles de terra, amb la dotació d'aigua corresponent. A aquestes tafulles se les anomenà «el donatiu», i a la resta de terres del marge esquerre el *franch*.

Al marge dret cedit als moros, se l'anomenà *magram*, que en àrab vol dir, més o menys, cosa subjectada a tribut, *franch* significava estar lliure de tribut, encara que els cristians pagaven delme i altres classes d'impostos, menys gravosos que el «tribut».

El *magram* es regava amb les aigües de la *Marchena*, i el *franch* i el donatiu amb les de la Séquia Major. D'aquesta manera, a partir de la Reconquesta els cristians ocuparen la ciutat emmurallada que anomenaren «la vila», i els moros la nova població construïda per ells mateixos, l'aljama o moreria. Quant a les propietats rústiques, el *franch* se'ls atorgà als cristians influents, i el *magram* que era menys de la tercera part de la terra amb dret a reg, es repartí entre tots els moros, més nombrosos que els cristians. En ambdós casos, la propietat de l'aigua estigué sempre unida a la propietat de la terra amb dret a reg, fins fa aproximadament un segle. Quan l'infant en Manuel va fer el Repartiment de les terres i les aigües, disposà que la distribució i administració es fera de la mateixa manera que s'havia fet fins aleshores.

Com les aigües de la *Marchena* eren insuficients per regar tot el marge dret del Vinalopó, dues terceres parts eren terres de secà, limitant-se l'Horta dels Moros a allò que hui són les partides d'Algorós i Algoda. Aquest fet originà una gran fragmentació de la propietat rústica al *magram*, ja que en una petita porció de terra havien de treballar i alimentar-se moltes famílies; el contrari passava al *franch*, on poques famílies posseïen grans superfícies de terra amb dret a reg.

Quant al donatiu, l'any 1276, mitjançant privilegi donat a Múrcia l'11 d'agost, es fa donació al Consell de la quarta part de les 10.000 tafulles i de l'aigua corresponent, i les altres tres quartes

parts, als cristians vells, amb la condició que s'aveïnaren ací. Aquestes donacions es dividien en Alqueries, Cavalleries i Pedanies.

D'una banda hi havia els moros, treballadors i entesos en el cultiu de la terra, que es concentraven en un zona petita i dividida en minifundis; d'altra, els cristians, pocs en número i propietaris de grans extensions de terra que a penes si cultivaven, amb poc interés d'aveïnar-se ací, i encara menys de dedicar-se a l'agricultura. Aquesta situació creà a l'infant en Manuel molts mals de cap ja que intentava per tots els mitjans que augmentara la població cristiana, doncs es tractava d'una zona fronterera que necessitava major protecció, motiu dels incentius que se'ls donava als nous pobladors.

Com malgrat açò, els cristians es mostraven reacis a viure a les noves propietats, que tenien gairebé abandonades, l'infant els amenaçà amb traspassar les propietats a nous pobladors que es comprometeren a viure-hi, segons es llig al Privilegi donat a Burgos el cinc d'abril de 1268 [15].

Mort l'Infant, la comtessa donya Beatriu, la seua vídua, senyora d'Elx fins la majoria d'edat de l'infant en Juan Manuel, el 18 d'octubre de 1285 amb una carta datada a Villena, insistia de nou i els donava de termini «*festa el dia de san Joan Batista primero que viene*» perquè feren l'assentament definitiu davant la necessitat que la ciutat fóra millor poblada i millor guardada.

Altra de les preocupacions de l'infant en Manuel era la qüestió de l'aigua, el fèrtil Camp d'Elx necessitava més aigua per a reg, i amb tal motiu ordenà portar de Villena «*toda la que pudieren*».

Les conseqüències d'aquell Repartiment han arribat, en alguns aspectes, fins els nostres dies. És el cas de determinades característiques de les estructures agràries actuals, que tingueren el seu origen en el Repartiment: allò que va ser el *magram*, fou sempre la propietat més repartida, i continuà així després de l'expulsió dels moriscos el 1609, doncs aquestes terres abandonades pels àrabs van ser cedides pel senyor d'Elx pel sistema d'enfiteusi en petites parcel.les a les gents amb pocs mitjans, tant d'Elx com de fora. El mateix passà amb les vivendes de la moreria. Les diferències econòmiques entre la

gent de la Vila i la del Raval, o entre els propietaris de terres d'una vorera i l'altra de la Rambla ha estat sempre palpable i notòria, fins i tot en temps recents.

Les principals famílies de llinatge ranci, els avantpassats dels quals van ser acompanyants de Jaume I en la Reconquesta, i beneficiaris en el Repartiment del 1267 conservaren les grans finques fins a la segona meitat d'aquest segle. Aquestes propietats, on encara perduren les cases senyorials de dues plantes, amb els seus escuts i distintius familiars, testimoniaren a quines famílies pertanyeren en temps passats; recentment van ser venudes i parcel.lades i només en queda el record d'uns noms que van ser importants i significatius en la història del Camp d'Elx en l'Edat Mitjana: la casa gran d'Asprella, ara per ara restaurada, o la finca de Togores.

Una altra conseqüència del Repartiment, va lligada als noms de les partides rurals d'ambdós marges de la Rambla. El *franch* va ser cedit als acompanyats de Jaume I en la Reconquesta, acompanyants valencianoparlants que deixaren la seua llengua en les gents i en la toponímia. Només algunes d'aquestes zones, partides rurals, van castellanitzar el seu nom després de la batalla d'Almansa, quan la llengua deixà de ser oficial. Així podem observar que les partides rurals del *franch* s'anomenen Vall Verda, Asprelles, Les Baies, Perleta, Salades...; i en canvi aquelles que ocupen les terres d'allò que va ser el *magram*, Algorós, Algoda, Alcavó, tenen noms d'origen àrab. La petjada dels àrabs fou ací cultural i lingüística, sobretot pel que fa a la toponímia.

Altra cosa a ressaltar i que ens demostra la gran dedicació dels moros a l'agricultura i la seua cura per aprofitar al màxim les aigües d'al.luvió que discorrien pel Vinalopó (anomenat per ells *Wad Arrambla*), és que els tres assuts –cursos artificials fets per la mà de l'home– Assut dels Moros, Assut de l'Argamassa i Assut dels Comuns, desemboquen en allò que va ser el *magram*, fet que ens fa suposar que van ser construïts pels àrabs, després del Repartiment. Aquesta inquietud pels regadius no només la demostraren ací, també és palesa a les hortes de València i Múrcia.

El sistema de reg i la distribució de les aigües salades, l'ordre i distribució de les quals és perfecta, han arribat fins els nostres dies tal i com estaven al moment del Repartiment, dut a terme per l'infant en Manuel que, en aquest aspecte, es limità a donar validesa i continuïtat a allò que els àrabs havien establert segles abans.

És així que coneixem l'origen de la propietat rústica al Camp d'Elx: el marge esquerre del Vinalopó, conseqüència del Repartiment, i el marge dret per l'adquisició en enfiteusi l'any 1611, dos anys després de l'expulsió dels moriscs. Només ens falta incloure els Carritxars, que van ser colonitzats a mitjan segle XVIII pel duc d'Arcos, aleshores senyor d'Elx. Aquestes terres de barrellar colonitzades, també les cedí el d'Arcos amb el mateix sistema d'enfiteusi, però de manera diferent a com ho feia amb les terres del *magram*, ja que a les primeres els posseïdors de Domini Útil, pagaven al Domini Directe en espècies, una vegada a l'any, mentre que en el segon cas es pagava amb diners en dos terminis, per Nadal i per Sant Joan.

Malgrat que en ambdós casos, la cessió es feia per sempre, pel que fa a la servitud, dins de les condicions establertes en cadascun dels casos, quedà anul.lada en el cas del *magram* quan legalment desaparegueren els senyorius a principis del segle XIX i la dels Carritxars l'any 1942 després de la Guerra Civil, mitjançant el pagament de petites quantitats en metàl.lic.

Amb la desaparició de la servitud de l'enfiteusi, els agricultors adquiriren ple domini de les seues propietats, alliberant-se d'unes obligacions oneroses. A partir d'aquests moments el Camp d'Elx creuà el llindar de la modernitat i inicià una nova etapa per a l'agricultura il.licitana, que, amb el trancurs dels segles, tingué èpoques de prosperitat i de penúria, segons la meteorologia es comportara de manera més o menys generosa.

Distribució de les terres del camp d'Elx

Segons les últimes dades facilitades per la recentment desapareguda Càmera Agrària Local, la distribució de les terres del terme minicipal d'Elx, que totalitzen una superfície de 32.578 hectàrees, és la següent:

REGADIUS

Terres ocupades per cultius herbacis	5.583	hectàrees
Guaret i altres terres no ocupades	4.724	"
Terres ocupades per cultius llenyosos	9.292	"
Total terres de regadiu	19.598	"

SECANS

Terres ocupades per cultius llenyosos	400	hectàrees
Mont per a fusta	207	"
Mont obert	277	"
Mont llenyós	5.462	"
Total prats i pastiu	6.346	"

TERRENY FORESTAL

Erm i pastures	1.078	hectàrees
Terreny improductiu	3.067	"
Superfície no agrícola	1.906	"
Rius i llacs	583	"
Total terreny forestal	6.634	"

La suma d'aquestes tres magnituds ens fa un total de 32.578 hectàrees de superfície per al conjunt del terme municipal d'Elx, de

les quals unes 26.000 són cultivables entre secà i regadiu, i la resta es divideix entre saladars, barrancs, camins, llacs, erms i altres terrenys amb un escàs aprofitament agrícola, que en tot cas poden tenir utilitat ramadera.

La major part d'aquesta superfície és terreny pla, amb una certa inclinació de nord, acord amb la pendent del Vinalopó i dels altres barrancs del terme municipal: els Arcs, Sant Anton, Barbacena.

Al nord del terme i orientat d'est a oest, existeix una franja muntanyosa que limita amb els termes municipals d'Asp i Alacant, el cim més alt de la qual és el Tabaià, amb 406 metres sobre el nivell del mar. En la part sud està situada la serra del Molar, que no és més que un xicotet turó que a penes si supera els cinquanta metres d'altitud.

Dins les càlides temperatures que es donen al terme municipal –oscil.len al voltant dels divuit graus de mitja a l'any– no hi ha uniformitat a tot el terme, ja que al sud i sudoest solem trobar les més baixes: Matola, Algoda, Puçol, Derramador, Vall Verda Alta i Vall Verda Baixa, Carritxars, i al nord les més altes: La Penya de les Àguiles, Carrús, Altabix, Salades, on a l'abric de les muntanyes i a major altura es fan pràcticament inviables les boires i per consegüent poc probable que es produesquen detriments en l'agricultura com a conseqüència de les gelades.

Aquesta diferència de temperatures entre la meitat nord i la meitat sud del terme és determinant a l'hora de decidir quina classe de cultius s'han de plantar en un lloc concret. A major risc de gelades, els cultius han de ser més ressistents al fred, i a l'inrevés, per tal d'evitar danys innecessaris.

L'elecció de cultius depén també de la composició orgànica del terreny, segons siga arenós, calcari o argilós. Cada conreu té les seues pròpies necessitats, quant a temperatura, humitat, ... En termes generals els sòls del nord són més arenosos, i els del sud més calcaris i argilosos. Per això en la part nord abunden més els ametlers, garrofers, o les vinyes, i al sud, les palmeres, les oliveres, els mangraners, les figueres, el cotó o l'alfàs.

Aquesta varietat de sòls permeté que l'agricultura il.licitana fóra sempre diversa i variada, sobretot a partir de la segona dècada d'aquest segle, quan es començà a regar amb aigües dolces, pel sistema de bombeig, dels sobrants del Baix Segura. Fins aquestes dates al Camp d'Elx només es podia regar amb les aigües salobres que discorrien pel Vinalopó, regulades, en un principi, pels romans, i després pels àrabs. Aquestes aigües que distribuïen les Comunitats de Propietaris de la Séquia Major i la de *Marchena* (la primera al marge esquerre i la segona al marge dret) només regaven una petita part del terme municipal, i la resta eren terres de secà, on a penes si existien cultius arboris, dedicats a cereals, particularment la civada i l'avena, que són més resistents a la sequera i necessiten menys humitat per al seu creixement i desenvolupament.

Quant a la zona regable, els cultius arboris que més abundaven eren les palmeres, les oliveres i els mangraners, precisament els arbres que millor toleren les aigües de baixa qualitat, i que tan arrelats han estat sempre en la cultura il.licitana.

Quan Cavanilles estigué a Elx, a finals del segle XVIII, es quedà admirat en contemplar des de les muntanyes del nord el cinturó d'horts de palmeres que envoltaven la població pel nord, el sud i l'est, i l'extensa taca verda de les trenta mil tafulles d'oliveres, que, a partir dels palmerars, arribaven fins a les Baies. Tant oliveres com horts de palmeres, al centre dels quals plantaven mangraners, cotó i alfals, es regaven amb aigües salobres que distribuïen les séquies Major i *Marchena*.

Però la situació canvià radicalment a partir del dia nou de gener de mil nou-cents deu, data en què es regaren les terres del Molar amb les primeres aigües dolces elevades pel sistema de bombeig, dels sobrants de l'Horta d'Oriola, i distribuïdes per la societat *Nuevos Riegos del Progreso*, que quatre anys abans s'havia constituït amb un capital social de 2.510 pessetes, representades per 502 accions de cinc pessetes cadascuna. L'impulsor i ànima d'aquesta empresa estrictament il.licitana, quant a la concepció, planificació,

direcció tècnica i capital social, va ser l'enginyer tècnic industrial Ernest Martínez Riviere.

El *Progreso* fou una empresa pionera en tota aquesta zona dedicada a la distribució d'aigües per a reg, elevades per sistema de bombeig. En aquesta primera fase l'Administració li atorgà una concessió d'aigua de cent litres per segon, per a regar cinc-centes hectàrees de terra en les partides de La Marina i el Molar. Però, en vista de l'èxit obtingut en aquests primers regs, ampliaren el seu capital i l'Administració els féu noves concessions d'aigua en diferents dates fins a totalitzar mil litres d'aigua per segon.

A partir d'aquí construïren nous canals fins abraçar una zona regable de deu mil hectàrees de terra al sud del terme municipal. En aquesta segona fase, els nous regadius començaren a realitzar-se l'any 1913 i les obres es finalitzaren el 1915.

L'èxit dels regadius del *Progreso* tingué ressó nacional i canvià per complet el paisatge agrari il.licità. La data del nou de gener de mil nou-cents deu marcà una fita històrica al Camp d'Elx.

Seguint aquest mateix camí, uns anys després es creà la *Real Compañía de Riegos de Levante* (marge esquerre del Segura) que construí instal.lacions i canals de reg molt més amples que els del *Progreso*, per posar en regadiu quasi quaranta mil hectàrees de terres de deu termes municipals del sud de la província d'Alacant. En aquest cas l'Administració li atorgà a *Riegos de Levante* entre els anys 1918 i 1922, tres concessions d'aigua amb un total de set mil setcents litres per segon, aigües igualment sobrants de l'Horta d'Oriola. La *Real Compañía de Riegos de Levante*, començà a distribuir aigües de reg el dia 31 de gener de 1923; les obres van ser inaugurades pel rei Alfons XIII aqueix mateix dia. El finançament d'aquesta magna obra que donà un gran impuls a l'agricultura del sud de la província alacantina, anà a càrrec de la banca Dreyffus de París i part del capital emprat pertanyia a la família reial espanyola, d'aquí el nom de reial companyia i per això la visita del rei en la inauguració de les instal.lacions. La planificació i direcció tècnica d'aquestes obres fou escomesa per l'enginyer José María Serra i Martínez del Real.

En la dècada dels anys trenta «La Companyia» (com tots anomenaven a aquesta empresa) construí els embassaments del Fondo en els saladars dels termes municipal d'Elx i Crevillent, projecte que ja estava contemplat com a embassament regulador, en les concessions d'aigua que li atorgà l'Administració, prèviament a la construcció de les instal.lacions.

En l'actualitat les terres del Camp d'Elx es reguen amb aigües distribuïdes per nou societats diferents: *Comunidad de Riegos de Levante* (marge esquerre del Segura), *Sociedad Nuevos Riegos del Progreso* (fa uns anys els regants del *Progreso* es constituïren en comunitat amb el mateix nom, però de moment les instal.lacions, l'administració i la distribució de les aigües continuen sent propietat de la societat mercantil), la *Comunidad de Riegos El Porvenir* (que rega només les terres de les partides de La Marina i el Molar), la *Comunidad de Propietarios de la Acequia Mayor* (que distribueix aigües de la depuradora d'Algorós), la *Comunidad de Regantes del Azud de los Moros* (que distribueix aigües de la depuradora d'Algorós a través del curs del mateix nom, en les pedanies d'Algorós, Puçol i Derramador), la *Sociedad Agraria de Transformación de San Enrique* (que distribueix aigües en el marge dret del Vinalopó procedent dels pous ubicats al terme municipal d'Asp), la *Sociedad Agraria de Transformación San Pascual* (que distribueix aigües en el marge esquerre del Vinalopó, procedents del pous del terme municipal de Montfort) i per últim la *Comunidad de Regantes de San Francisco de Asís* que distribueix aigües en la pedania de Carritxars, procedents dels sobrants del que foren abans les *Pías Fundaciones* del cardenal Belluga, en l'Horta d'Oriola.

La *Comunidad de Riegos de Levante* substituí la companyia del mateix nom el deu de desembre de 1976, quan rescatà per anticipat les concessions, patrimoni, administració i distribució d'aquestes aigües que procedeixen de les elevades dels sobrants del Baix Segura i de les trasvassades del Tajo, des de 1976. En els últims anys, aquesta comunitat de regs ha iniciat una profunda modernització de les instal.lacions i canals de tota la xarxa.

Lògicament un territori tan extens com és el Camp d'Elx ha d'estar dividit. Existeixen diferents comarques que antigament eren anomenades pedanies o partides rurals i que en l'actualitat es coneixen com a barris d'Elx, ja que en la majoria d'ells s'han creat nuclis urbans amb major o menor densitat demogràfica com ara La Marina, L'Altet, Torrellano, La Foia, Les Baies...

En un principi les partides van ser trenta-tres que per ordre alfabètic fan: Algoda, Algorós, Altabix, L'Altet, Atzavares Baix, Atzavares Alt, Asprelles, Balsars, Baia Alta, Baia Baixa, Carritxars, Daimés, Derramador, Ferriol, La Foia, Horts i Molins, Jubalcoi, Pla de Sant Josep, Maitino, La Marina, Matola, El Molar, La Penya de les Àguiles, Perleta, Puçol, Salades, Sant Francesc d'Assís, Santa Anna, Torrellano Alt, Torrellano Baix, Vall Verda Alta i Vall Verda Baixa i Les Vallongues. D'aquestes, dues han desaparegut, Horts i Molins, absorbida pel nucli urbà d'Elx, i Sant Francesc d'Assís que es va integrar al Molar quan desaparegué el caseriu que portava el mateix nom, al segle passat.

Les partides rurals menys poblades són Carritxars, a l'extrem sud del terme municipal i Ferriol, Vallongues i Santa Anna a l'extrem nord, a causa de la proximitat de les muntanyes.

La superfície territorial mitja d'aquestes partides oscil.la al voltant de les mil hectàrees. La més extensa és La Marina amb 15.739 tafulles, i la més xicoteta El Ferriol amb 2.747 tafulles[16]. Aquestes dades han quedat un poc desfasades per les modificacions hagudes en les últimes dècades, encara que no han estat molt significatives.

L'origen dels noms de les partides rurals es remunta a segles enrere, i alguns d'ells han canviat amb el pas del temps. Així per exemple Carritxars, ara terres amb molt carritx, abans de la colonització quan era una zona pantanosa de barrellars, s'anomenava Balsallarguera i eren uns terrenys comunals que es dedicaven a pastures dels quals tots els ramaders se'n podien servir perquè hi pasturaren els ramats. La Foia, abans anomenada Beniay, paraula d'origen àrab.

Altabix, Casablanca, que rebia el nom d'una casa senyorial que hi tenia una família de l'avior.

En molts casos els noms de les pedanies responen a accidents geogràfics, com és el cas de l'Altet, Vall Verda, Vallonga (Vall Llarga), Derramador (desembocadura del Vinalopó), La Penya de les Àguiles, Pla de Sant Josep, Balsars (terreny de tolls), La Foia (concavitat del terreny), La Marina (terra pròxima al mar), El Molar (terreny escarpat).

Quan alguna d'aquestes partides era molt extensa es dividia en dues amb el mateix nom, però diferenciant-les segons la cota respecte al nivell del mar: Torrellano Alt i Baix, Vall Verda Alta i Baixa, La Baia Alta i Baixa, Atzavares Alt i Baix.

Algunes d'aquestes partides tenen ermita, en alguns casos compartida, dedicada a l'advocació d'un sant o santa diferent. La Marina i El Molar a Sant Francesc d'Assís, Matola a la Mare de Déu del Carme, Algorós i El Derramador comparteixen ermita dedicada a Sant Isidre Llaurador, Les Baies a Sant Andreu, Vall Verda a Santa Anna. Torrellano Alt té en l'actualitat església dedicada a la Puríssima i Torrellano Baix ermita dedicada a Sant Pere. L'única partida que té dos temples és Algoda, ermita compartida amb Puçol dedicada a l'Àngel de la Guarda i església moderna dedicada a Maria Auxiliadora. Té també ermita Atzavares Alt, dedicada a Sant Anton, on a mitjans de gener es fa una romeria. Perleta i Maitino comparteixen ermita dedicada a Sant Vicent Ferrer.

Algunes d'aquestes partides rurals constitueixen en l'actualitat veritables nuclis urbans d'una certa entitat i categoria com és el cas de l'Altet, Torrellano Alt, La Marina, La Foia i Les Baies que tenen més habitants que molts altres pobles independents amb ajuntaments propis. Aquest caserius, van perdent, gradualment la condició de nuclis rurals, i la major part dels seus habitants no viuen exclusivament de l'agricultura.

En canvi, Sant Francesc d'Assís, que es construí en la Serra del Molar, a mitjans del segle XVIII, com a condició prèvia a la colonització dels Carritxars, i que al segle XIX adquirí un cert relleu, fins al

punt de demanar la independència jurisdicional, desaparegué, i hui no queden més que les parets del que va ser l'església. La decadència i desaparició del caseriu de Sant Francesc propicià l'expansió urbanística de La Marina, on es traslladà la imatge de Sant Francesc, que mai no va ser acceptada pels enfiteutes dels Carritxars.

Les pluges torrencials dels anys huitanta del passat segle que originaren la inundació dels Carritxars durant diversos mesos, provocaren una epidèmia de pal.ludisme en tota aquella zona, i l'emigració definitiva dels pocs habitants que quedaven en Sant Francesc d'Assís, que, en el transcurs d'unes dècades, es convertí en un munt de runes. D'aquell caseriu, no en queden rastres; hui la seua superfície són terres cultivables.

Els límits de la major part de les partides rurals del Camp d'Elx, són barrancs, camins o antics cursos de reg que coincideixen, en molts casos, amb les antigues centúries romanes.

L'etimologia dels noms de les diferents pedanies d'Elx, té a veure amb la llengua i la cultura dels primitius pobladors a partir de la Reconquesta i el Repartiment.

Els diferents cultius del Camp d'Elx

Com ja vam dir en capítols anteriors, no hi ha dubte que l'agricultura il.licitana va tenir una gran importància des dels temps més antics. El simple fet que els romans centuriaren en aquests camps i organitzaren els primitius regs, amb les aigües que discorrien pel Vinalopó, és una prova de com seria ja de significativa l'agricultura il.licitana en aquells temps.

Dins la zona regable amb les aigües que distribuïen les séquies Major i *Marchena*, els cultius arboris tradicionals van ser sempre les palmeres, les oliveres i els mangraners, que són, precisament, els arbres que millor admeten les aigües salnitroses. Quant a cultius herbacis, els que més abunden són l'alfals i el cotó, quasi sempre associats i com a conreus complementaris als horts de palmeres i de mangraners.

Quant a les terres de secà, marginals a la zona regable, es dedicaven a vinyes amb raïm de vinificació; en terrenys més arenosos a cereals, preferentment civada. Aquests sementicis sempre estaven condicionats a la metereologia. Si plovia quan tocava, se sembrava i havia esperança de collita. Si no plovia suficientment, i en temps oportú, la impossibilitat de sembrat era absoluta. En moltes ocasions havia sembra en tardor, però es malaurava la collita, perquè no plovia suficientment en hivern i primavera. En aquestes condicions, la possibilitat de collita mai estava assegurada.

Els Carritxars van ser un món a part dins el mateix terme municipal a partir de la colonització, ja que tenien possibilitat de reg, amb les aigües dels sobrants de *les Pias Fundaciones* del cardenal Belluga. D'aquesta manera no depenien tant de la pluja, com ho feien els secans de la resta del terme municipal, per tal de traure en davant els sembrats. Els Carritxars, es dedicaven, en gran part, a la producció de cereals però també hi havia algunes parcel.les de terra plantades amb vinyes amb raïm de vinificació i amb oliveres. Als marges dels cursos de reg i de drenatge es plantaven codonyers i altres arbres fruiters.

Però el programa agrícola il.licità canvià radicalment a principis d'aquest segle, quan el 1910 la societat mercantil *Nuevos Riegos el Progreso* i a partir del 1923 la *Real Compañía de Riegos de Levante*, començaren a distribuir aigües dolces elevades per sistema de bombeig, procedents del sobrants de l'Horta d'Oriola, per regar prop de vint mil hectàrees de terres del Camp d'Elx. A partir d'aquestes dates, els agricultors il.licitans milloraren en gran manera la seua situació, i tingueren una prosperitat desconeguda fins aleshores, ja que amb els nous regadius s'introduïren molts cultius, herbacis i hortofrutícoles, com ara melons, melons d'aigua, tomates, faves, pèsols, carxofes, etc., que diversificaren les collites tradicionals. Es plantaren moltes altres varietats d'arbres, ametlers, tarongers, llimoners, figueres, pereres, pomeres, que podien desenvolupar-se, sense estar supeditats a que ploguera o no, ja que es podien regar tantes vegades com fóra necessari, excepte algunes temporades esporàdiques d'escassesa i restriccions. Si bé és cert que aquestes aigües tenien un cost ecòno-

mic, l'increment dels productes collits i el seu corresponent valor comercial, eren molt superiors al cost que suposava l'aigua emprada.

Aquesta circumstància va ser també molt positiva des del punt de vista social, ja que els nous regadius, amb la consegüent multiplicació dels cultius, originaren una gran demanda de mà d'obra que realitzara els treballs agrícoles, que s'incrementaren amb l'arribada d'aquestes aigües que van crear prosperitat i riquesa.

Regar amb aigües dolces la majoria de la terra cultivable del Camp d'Elx suposava la proliferació per tot arreu de les palmeres, sense la necessitat de plantar llavors. Fins aleshores, la majoria estaven concentrades en horts regulars, dins de la zona regable amb les aigües salnitroses. Amb els nous regadius, sorgiren per totes les pedanies tantes palmeres disseminades, en fileres o en xicotets grups, com ja existien en horts regulars. Després, durants els anys de la Guerra Civil Espanyola, es plantaren moltes més, ja que davant l'escassesa d'aliments que es patí en aquella època, els dàtils comestibles tenien un gran valor comercial i atenuaren molt la fam dels il.licitans. Per aquesta raó, en les dècades cinquanta i seixanta va ser quan més palmeres hagué al Camp d'Elx: entre quatre-centes i cinc-centes mil, segons un cens realitzat per la guàrdia rural l'any 1979.

Les aigües dolces van portar al Camp d'Elx una nova cultura, la cultura del regadiu intensiu, que tingué una gran incidència en els costums, en el llenguatge i fins i tot en la gastronomia. En els costums, perquè molts agricultors, per comercialitzar els productes hortofrutícoles, anaven amb freqüència, a primeres hores del matí, a la Llotja de Friutes i Verdures (a la qual anomenaven «el Prao»), que en un principi, es trobava en allò que hui és la Plaça d'Espanya, i que en la dècada dels anys trenta, traslladaren a unes noves instal.lacions que construí l'Ajuntament al Barri d'Altabix, on encara hi és. En el llenguatge, perquè es van introduir en la parla col.loquial de les gents del camp nous vocables, com *canal*, *partior*, *fiel*, *repartior*, *aforo*, *talla*, *prao*, *turno*, etc. I en la gastronomia, perquè com que existien nous productes hortofrutícoles collits ací, els menjars es feren molt més variats.

Amb els nous regadius, hi arribaren alguns cultius que fins aleshores només es donaven en les terres de l'horta del Segura: les pebreres per a pebre roig, les carxofes i el cotó. Aquesta varietat de cultius féu possible que els agricultors il.licitans recol.lectaren collites durant tots els mesos de l'any, en un pluricultiu que enriquia enormement el sector.

Els anys de la postguerra civil espanyola són els més pròspers que ha conegut l'agricultura il.licitana en tota la seua història. Durant els quinze anys que va durar el racionament per l'escassesa d'aliments, tot allò comestible que produïen els llauradors, es venia prompte i bé. La qüestió era produir, tot tenia fàcil eixida, amb la particularitat que els costos de cultiu eren relativament reduïts. En canvi no tenien fàcil comercialització els productes d'exportació com, per exemple, les ametles o els llimons, a causa del bloqueig comercial al qual Espanya va estar sotmesa, durant molts anys, primer per la Guerra Mundial i després per motius polítics. Com a conseqüència, es van donar molts casos en què els agricultors arrencaren horts d'ametlers i de llimoners per sembrar blat, doncs el pa, que escassejava tant, va ser l'aliment fonamental durant aquells llargs anys de restriccions, que marcaren tota una generació.

Aquells anys de prosperitat agrícola, milloraren molt, en termes generals, la vida dels llauradors il.licitans. Compraren moltes parcel.les de terra a preus relativament barats, que solien vendre els majors terratinents de la població, s'hi van construir noves cases, on es començaren a veure electrodomèstics, millorà molt la vestimenta i l'alimentació del col.lectiu agrari i alguns fills d'agricultors accediren per primera vegada als estudis superiors, cosa impensable fins aleshores. D'aquesta manera, sorgiren del Camp d'Elx, metges, advocats, enginyers, arquitectes, economistes, fills d'unes persones que en la seua joventut a penes si havien cursat estudis elementals, i no tots. En aquest sentit, es produí un salt qualitatiu impressionant.

Quan es va normalitzar de nou el comerç internacional, en la dècada dels anys cinquanta, Espanya recuperà el total proveïment

de productes alimentaris, finalitzà així el racionament, i la població pogué alimentar-se sense cap restricció.

Els cereals panificables, que durant tants anys havien estat articles de luxe, en abundar de nou, tornaren a tenir preus normals, ja que no resultaven tant rendibles per als llauradors. Es van invertir els termes, i en aquestes terres començaren a plantar-se fruiters de diferents varietats o emparrats de raïm de taula. S'incrementà molt la terra dedicada a ametlers, que arribà a tenir una extensió superior a sis mil hectàrees en la dècada dels anys huitanta; a llimoners, que arribà a mil cinc-centes hectàrees; a tarongers, que sobrepassà les mil o a emparrats de raïm de taula, les hiut-centes. També augmentaren molt les figueres, que durant quinze anys van ser el cultiu més rendible de l'agricultura il.licitana, perquè s'aprofitaven les dues collites com a fruita fresca que es venia acceptablement.

Quant als mangraners, es van mantenir estables amb unes huit-centes hectàrees de terra dedicada a aquest cultiu, amb un lleuger increment en els darrers anys.

Hagué un cultiu, oriünd del Baix Segura, que s'introduí al Camp d'Elx en la dècada dels anys cinquanta, que va créixer com l'espuma, fins arribar a una superfície de mil hectàrees de terra sembrada en només un any: el cànem. Aquest cultiu va desaparéixer definitivament, no només del Camp d'Elx, sinó també de la resta de zones productores, el 1965, quan perdé, pràcticament, tot el seu valor comercial, en aparéixer al mercat les fibres sintètiques, que van desplaçar el cànem en la fabricació de xarxes, corderia, etc.

En les dècades dels anys seixanta, setanta i huitanta, la producció agrícola il.licitana arribà a les cotes més elevades de tots els temps, tant en fruites com en verdures, en hortalisses com en plantes industrials, hagué anys en què es van sembrar dos mil cinc-centes hectàrees de cotó, mil hectàrees de pebreres per a pebre roig, mil cinc-centes hectàrees de carxofes, mil hectàrees de faves, cinc-centes de melons d'any, tres-centes de melons d'aigua, cinc-centes de creïlles de primavera, dos-centes de creïlles d'estiu i una gran quantitat de tomates de conserva i per a menjar fresques. Van ser uns

anys de gran expansió agrícola i d'una gran eufòria, perquè havia una enorme producció i una rendabilitat prou acceptable. I al Camp d'Elx es compraren centenars de tractors, amb les corresponents eines, per tal de cultivar la terra mecànicament.

Però aquesta gran producció, començà a generar excedents, amb la conseqüent depreciació i pèrdua de rendabilitat dels productes agraris, en funció de la llei de l'oferta i la demanda. Aquesta tendència s'accentuà d'any en any, a mesura que s'agreujava la situació general del camp espanyol.

En aquestes circumstàncies, totes les mirades es giraren cap a Brussel.les, doncs, es pensava que la salvació de l'agricultura espanyola en general, i en particular la il.licitana, depenia de la nostra integració en allò que s'anomenava Mercat Comú Europeu. Però, quan per fi poguérem aconseguir-ho el 1986, després de llargs anys d'espera, comprovàrem, amb pesar, que la situació no millorà, sinó ben al contrari, ja que l'ingrés d'Espanya i Portugal, dues nacions eminentment agrícoles, agreujà, encara més, la deficient situació per la qual estava passant la Comunitat Econòmica Europea, a causa dels creixents excedents de productes agrícoles que arrossegava des de feia algun temps. Després de la nostra integració en l'Europa comunitària, en els últims sis anys, la rendabilitat de l'agricultura il.licitana, ha decaigut, fins el punt que resulta difícil que una família de llauradors puga viure actualment només amb el producte del seu treball al camp. I açò és així, perquè mentre els costos de cultiu (aigua, mà d'obra, fertilitzants, insecticides, etc.) pugen incesantment, els preus de les collites obtingudes s'han estabilitzat, i inclús, han baixat en molts casos. Uns exemples il.lustraran aquesta afirmació: un quilo d'ametles de la collita del 92, va tenir un valor de mercat del 50 % de la collita del 87; un quilo de raïm de taula, el 80%; un quilo de taronges, el 50%; un quilo de magranes, el 60%. I així tota la resta de productes, llevat d'algunes hortalisses, que, circumstancialment, i pels efectes de l'escassesa, han pogut obtenir preus acceptables.

La saturació de productes agrícoles ha arribat a l'extrem, que el mercat nacional i comunitari no els pot absorbir i els preus cauen diàriament. Per tal de pal.liar, en part, els efectes d'aquesta superabundància de productes agrícoles, la Comunitat Econòmica Europea, subvenciona els cítrics amb uns preus de retirada tan raquítics, que deduïdes les despeses de collita, transports, o manipulació, al colliter a penes si li n'arriba res. Per a corregir els excessos de producció, els òrgans comunitaris estan subvencionant l'arrencada d'emparrats de raïm de taula, l'abandonament de terres cultivables i propiciant la jubilació anticipada dels agricultors. Però açò són pegats i no una solució per a salvar l'agricultura.

Aquesta falta de rendabilitat de l'agricultura, provoca que la major part dels joves, fills d'agricultors, abandonen el camp en busca d'altres horitzonts laborals més còmodes, atractius i rendibles. I com a conseqüència, terres incultes i abandonades, arbres que se sequen per falta de cultiu, fruita que es perd sota els arbres, perquè no paga la pena recollir-la, deteriorament, decadència, cansament, desil.lusió dels llauradors.

El Camp d'Elx, com a generador de riquesa i de treball, està passant uns moments difícils i li augurem un futur molt incert i problemàtic. L'agricultura, com la resta de sectors productius, necessita un profunda reconversió, per adaptar-la al que demanen les noves circumstàncies. ¿Però on són els joves i els mitjans econòmics necessaris per a dur-la endavant? ¿Per què les persones majors, que són la majoria dels que treballen al camp, no volen saber res de tot açò? Molt hauran de canviar les coses a curt termini, perquè l'agricultura il.licitana recobre, almenys en part, la puixança i l'esplendor que va tenir fins fa pocs anys. En aquest sentit som molt pessimistes.

A finals de la dècada del anys setanta, s'introduïren al Camp d'Elx els cultius sota plàstic, que estaven ja molt estesos en algunes zones costaneres d'Almeria. Per totes les pedanies il.licitanes, començaren a veure's els primers hivernacles on es cultivaven determinades hortalisses (tomates, pebreres, alficossos) i també

plantes ornamentals i productores de flors (roses, clavellines, gladiols, etc). Aquesta modalitat de cultiu, va ser molt ben acollida pels agricultors il.licitans, i van creure que era una alternativa vàlida a l'agricultura tradicional, que ja començava a mostrar els primers símptomes de deteriorament i regressió.

Però prompte es van adonar que posar en funcionament una explotació familiar sota plàstic, necessitava unes inversions importants per a muntar les estructures, construir una bassa reguladora, fer les instal.lacions per al reg per goteig, etc. En la majoria dels casos, no disposaven dels fons necessaris per fer front a totes aqueixes despeses, i havien de recórrer a la banca privada per sol.licitar un prèstec amb alts interessos, si bé també és cert que es podia sol.licitar un prèstec oficial amb interessos més baixos i amb un determinat percentatge a fons perdut, però no tots els prèstecs es concedien i, si s'acceptaven les sol.licituts, tardaven molt a arribar els diners, després d'un llarg procés de tràmits i gestions.

Però després d'uns anys, es va poder comprovar que els cultius sota plàstic, havien deixat de ser la panacea que se suposava, en incrementar-se enormement als mercats els productes fora de temporada, tant de procedència espanyola com estrangera. Així hem anat veient raïm de Xile i pomes de Nova Zelanda en primavera, tomates i creïlles d'Holanda en qualsevol època de l'any, o melons d'any i melons d'aigua d'Almeria en el mes d'abril. D'aquesta manera, els hivernacles també deixaren de ser rendibles, pels elevats costos que suposava produir mitjançant aquests mètodes. Com a conseqüència, als pocs anys, molts d'aquests hivernacles que s'havien construït il.lusionadament i amb grans sacrificis, van anar desapareixent del paisatge agrari il.licità. Però, malgrat tot això, potser siga aquesta l'única eixida que li queda al Camp d'Elx per poder evitar que desaparega del tot l'agricultura il.licitana. És clar, amb totes les reconversions i l'adequada assimilació dels avanços tecnològics que faça falta dur a terme. És tot un repte al qual els llauradors hauran de fer front des de ja.

L'agricultura de tots els temps, ha estat sempre íntimament relacionada amb la meteorologia, i molt més encara si és de secà. Els meteors, plutges, sequeres, vents, neus o boires influeixen sobremanera en el desenvolupament agrari. Si la meteorologia és propícia, l'esforç que suposa cultivar la terra, serà adequadament compensat amb unes collites generoses, que seran més o menys abundants, en funció de la fertilitat de la terra. En canvi, si la meteorologia els és adversa, per molt gran que siga l'esforç, la dedicació de l'agricultor, o la fecunditat de la terra, els fruits obtinguts seran escassos o nuls.

Per aquest motiu els llauradors sempre han estat pendents del cel, tractant d'entreveure amb el pas del núvols, els corrents del vent, o fins i tot amb el comportament del ramat, com es comportaria la meteorologia en un curt espai de temps, doncs d'això depenien els seus cultius i les seues collites. La nit de Sant Joan, era freqüent entre els llauradors il.licitans d'altres temps fer algunes proves per intentar esbrinar si els dotze mesos vinents serien secs o plujosos. Una d'aquestes proves consistia a partir una ceba grossa per la meitat i posar-ne dotze capes còncaves damunt d'una taula, a la interpèrie, amb un poc de sal en cadascuna, senyalades amb els noms dels mesos de l'any; a l'eixida del sol del dia de Sant Joan s'observaven, aquelles més humides corresponien als mesos més plujosos i les més seques indicaven els mesos amb menys possibilitat de pluges. ¿Tenia aquesta pràctica alguna possibilitat d'encert? ¿seria fiable aquesta previsió?. Tinc els meus dubtes, però en la màgica nit de Sant Joan tot és possible, i més amb la ingenuïtat i senzillesa dels llauradors d'aquells temps.

Un altre tant passava amb les «cabanyueles», amb les quals els llauradors creien molt a l'hora de vaticinar l'oratge que faria a partir d'agost. Així, per exemple, si el dia quatre d'agost plovia o feia un temps humit o nuvolós, això era senyal que novembre seria plujós. El que jo no he tingut mai clar és si les cabanyueles comencen el primer d'agost o amb la lluna d'aquest mes. Aquestes cabanyueles s'havien de combinar amb les anomenades caniculars, que

començaven el 13 d'agost però a l'inrevés, és a dir en sentit invers al calendari, la qual cosa ja resultava una mica més complicada. No és difícil entendre que les cabanyueles començaren amb la lluna d'agost, doncs sembla evident que la lluna influeix no només en les marees sinó també en la meteorologia, en el desenvolupament vegetatiu dels arbres, de les plantes i en el comportament de tots els éssers vius.

Fins fa unes dècades, quan encara no havia arribat l'era de la tecnologia que ens facilitara la previsió de l'oratge a curt i mig termini, ni mitjans de comunicació que divulgaren aquestes previsions, els llauradors il.licitans recorrien també al «Calendari del Caperutxo», que s'editava a Alcoi. Aquest calendari, es publicava una vegada a l'any, sota el signe d'un planeta (Mart, Venus, Mercuri,...) i començava amb un romanç que explicava en vers les característiques planetàries de l'any que corresponia. Cada moviment de la lluna (lluna nova, lluna plena, quart creixent i quart minvant), en els dotze mesos de l'any, feia un pronòstic del temps que faria en eixos set dies fins al moviment següent. ¿Encertaven amb aquests pronòstics?, en alguns casos sí, en d'altres no. I no podia ser d'una altra manera si tenim en compte que aquestes previsions es feien per als antics regnes de València, Múrcia i Aragó, com s'explicava en la portada. Aquests pronòstics, en la majoria dels casos, no passaven de ser generalitats del tipus: «en el mes d'agost s'accentuaran els calors o abundants boires nocturnes en el mes de gener». Amb aquest tipus de previsions, els encerts estaven garantits.

Que el calendari es digués de Caperutxo estava relacionat amb la portada on hi havia un vell i barbut astrònom amb una caputxeta com aquelles que portaven els penitents de la Setmana Santa, mirant amb un telescopi els estels i els planetes, envoltat d'una esfera amb el globus terraqui i d'altres aparells d'ús astrònomic, esbrinant el futur metereològic. Aquestes observacions per a predir l'oratge de l'any següent, es feien, no cal oblidar-ho, la màgica nit de Sant Joan.

Aquesta cultura de les observacions dels cossos celests per a preveure el temps, arrenca de molt antic, de les primeres civilitzacions conegudes, i s'ha anat trasmetent de generació en generació, a través dels segles entre els col.lectius rurals, que estigueren sempre més en contacte amb la natura.

Les cultures hel.lènica i romana, posseïen els seus déus i divinitats vinculats al temps i a les estacions de l'any, també els tenien per a simbolitzar el vent, el mar, la lluna, el sol, la fecunditat de la terra, les collites,... Eren temps on els homes desconeixien la raó científica, la causa de determinats fenòmens naturals i s'inventaven déus a la mesura dels seus desitjos i necessitats, en els quals poder confiar i als quals poder recórrer demanant protecció i ajuda en els moments més angoixants.

D'aquestes rudimentàries observacions dels homes del camp, nasqué tota una filosofia popular, el principal exponent de la qual és la quantitat de refranys que van anar aflorant amb el pas dels anys, i que constitueixen una part de la cultura rural de tots els temps.

PUÇOL
MUSEU ESCOLAR

La recol.lecció de collites

En les cultures antigues, eminentment rurals, es festejava la recol.lecció de les collites com a l'època més joiosa de l'any, doncs els fruits que es recol.lectaven eren el premi a l'esforç dedicat a conrear la terra al llarg de molts mesos. Era com la culminació d'un somni, una esperança feta realitat. Per això tant en la cultura hel.lènica com en la romana hi havia moltes divinitats que simbolitzaven l'agricultura, la terra i els productes nascuts de la seua fecundidat.

Al Camp d'Elx dels temps passats, ocorria un altre tant i en època de recol.lecció els llauradors no es donaven treva ni descans per recollir els cereals –cultiu majoritari d'aquells temps– quan aquests estaven en saó, el mateix feien per batre les messes quan les tenien preparades en les eres. Tant la sega com la batuda eren feines sumament fatigoses, per sí mateixes i pel temps tan calorós en què es realitzaven. Aquests treballs s'havien de dur a terme puntual-

ment, dins d'unes dates determinades que estaven delimitades pel costum i la meteorologia. Si es volien obtenir uns resultats òptims no podien fer-se ni abans ni després. Per tal motiu, quan arribava l'hora apropiada, es treballava sense decans tots els dies, fins i tot els festius, fins que la feina es donara per finalitzada. En aquesta qüestió els agricultors il.licitans, que sempre demostraren una gran professionalitat, eren molt estrictes.

Si en els mesos d'hivern i primavera, la meteorologia havia sigut favorable i generosa, la collita era més abundant i, per consegüent, calia ocupar més temps en la recol.lecció. I s'havia de veure les colles d'homes, corvats sobre la terra, segant civada amb la falç durant llargues hores, sota un sol de justícia! Homes de pell curtida i mans encallides, acostumats als durs treballs del camp, amb tenacitat i voluntat a prova de fatigues i cansaments.

Quan la messes estava agarbada calia lligar-la amb corda d'espart cru, convertint-la en garbes de la mateixa mida perquè el vent quan bufara fort, no l'escampara per tot arreu. Després, les garbes calia transportar-les a l'era, en ocasions a quilòmetres de distància, on s'amuntegaven en cavallons que els llauradors anomenaven garberes, les quals tenien forma de piràmides regulars allargades, perquè en cas de pluja només es mullara la superfície i no penetrara la humitat a l'interior.

Una vegada acabada aquesta faena, a mitjans del mes de juny es llauraven els guarets per eliminar les males herbes, que sorgien amb les humitats de la primavera, i perquè s'orejaren bé amb els sols caniculars de juliol i agost, i pogueren arribar en condicions òptimes a la pròxima sembra. A continuació començava la batuda, treball un tant ritual que s'iniciava a trenc d'alba i acabava a poqueta nit.

Abans d'escometre-la calia preparar l'era perquè estiguera en perfectes condicions, regant-la i passant-li el rutlo per endurir el terra, formant una superfície completament plana i neta.

Durant el temps que durava, cada dia es feia una batuda. Primer es distribuïen a l'era una quantitat de garbes perquè la batuda no fóra ni massa densa ni massa fina, es tallaven els vencills amb una corbe-

lla, i es distribuïa la messes d'una manera uniforme. A continuació amb el corró, la pedra i el trill, arrossegats per cavalleries, es donava voltes per damunt a la batuda durant una o dues hores. Després es retiraven les cavalleries i separaven el gra de la palla, que barrejat amb el pallús, s'amuntegava a part. La palla a mitjan batre, s'estenia de nou a l'era i al voltant de mig dia, quan més calfava el sol, es tornava a batre, fins deixar-la en condicions òptimes perquè poguera menjar-la la cavalleria, doncs constituïa el pinso més habitual.

Pel que fa al gra, quan s'alçava la brisa del mar, s'aventava amb la forca (si no feia prou vent, aquest treball es posposava per al dia següent), per separar-lo del pallús. Després, mig net, se li passava el rutlo i s'aventava de nou amb la pala, a fi que quedara completament net.

A mitjan vesprada, la palla, suficientment batuda, es feia «càrregues» i es transportava al pallar que tenia la mateixa forma que la garbera. A continuació, es replegava el gra, que es dipositava al magatzem o en la cova que hi havia al centre del paller, per guardar-lo en bones condicions fins que es venguera. Per finalitzar la jornada s'agranava l'era amb ramassos d'escobella per estendre una nova batuda al dia següent a primera hora.

Finalitzada la jornada els batedors, a poqueta nit, sopaven al fresc i quan es feia fosc, tothom s'adormia per reposar forces i alçar-se descansat al matí següent a primeres hores del dia, amb els primers cants de les cogullades.

L'època de batre era el temps de fer balanç de l'exercici anual. Si la collita havia sigut abundant, es feien plans amb els diners que replegarien en vendre-la: pagar deutes pendents, si n'hi havia, comprar alguna cavalleria, si es necessitava, reposar eines, etc. Si sobraven alguns diners es depositaven a l'Agrícola, que era l'entitat on els agricultors duien els estalvis. Si pel contari, l'any havia estat dolent i la collita escassa, prescindien del que podien, es nugaven el cinturó i a esperar l'any següent.

Totes les famílies camperoles de classe mitja, tenien com a cultius complementaris els cereals, vinyes de raïm de vinificació, figue-

res, mangraners i oliveres, en major o menor quantitat. Darrerament, en època més recent hi han plantat ametlers, parrals de raïm de taula, tarongers i llimoners. Feien vi per al consum familiar, i per a la seua elaboració tenien una premsa particular, la resta d'eines necessàries, i un petit celler per guardar-lo. El raïm normalment era negre de la varietat monastrell que produïa un vi prou fort. Del most acabant de fer elaboraven arrop que guardaven en gerres per al consum familiar. Aquestes vinyes eren de secà. No passava igual amb els mangraners i les oliveres que es regaven amb aigües salnitroses del Vinalopó. Les mangranes es venien al mercat interior, i amb les olives es feia oli per al consum de l'any.

Les figueres, fan dues collites en la mateixa temporada: les bacores i les figues. Aleshores a l'inrevés de com passa ara, les bacores com a fruita fresca, no tenien valor comercial, perquè era un producte perible i no hi havia transports ràpids per portar-les als mercats. Una vegada seques –macoques– perden el 80% del seu pes i a més tenen un mímin aprofitament. Pel que fa a les figues, com a friut sec, es destinen les de millor qualitat comestible a les persones i les de pitjor com a pinso per als animals.

Les figues es replegaven de terra acabant de caure de l'arbre i acabaven de secar-se en canyissos, per a després separar les bones de les dolentes. Les que sobraven de les bones es venien i les dolentes se les menjaven els animals domèstics.

De les bones feien pa de figa, amb ametles, llavor de fenoll i canella, que es menjava com a postre en els mesos d'hivern. Aquest costum ha arribat fins els nostres dies, però ara com que hi ha fruita fresca, el pa de figa gairebé no es menja.

De tot el que hem dit, deduïm que els llauradors il.licitans recollien les collites en els mesos de juliol a octubre. Tenien, per tant, nou mesos per conrear la terra, sense a penes ingressos, i tres mesos per replegar el fruit del treball de tot l'any. Que aquest fruit fóra més o menys abundant no depenia de la seua voluntat, sinó de les circumstàncies externes, on ells a penes si podien influir.

Però al marge que la meteorologia els fóra més o menys favorable, i per tant, les collites més o menys abundants, en termes generals vivien amb estretors i penúries per falta d'ingressos. D'aquí que visqueren de manera senzilla i frugal, i tingueren tan desenvolupat l'esperit estalviador que tant els caracteritza.

Societats agràries il.licitanes

Una prova evident del dinamisme i la iniciativa dels llauradors il.licitans, la constitueix la gran quantitat de societats que crearen des dels primers anys d'aquest segle, com a resposta a una sèrie d'inquietuds i necessitats que anaven sorgint amb el pas del temps. Totes aquestes societats es crearen amb la finalitat de solucionar els problemes del camp: seguretat, distribució correcta de les escasses aigües de reg de què es disposava. Tant és així que per tenir una visió aproximada del que va ser l'agricultura il.licitana dels temps passats, hem de conéixer a priori totes aquestes societats, de diferent tarannà, que sorgiren al Camp d'Elx amb el pas dels anys.

Enumerar-les totes faria aquest text massa prolix [17], per tant em limitaré a ressenyar el naixement i desenvolupament de les tres més importants: *Comunidad de Labradores de Elche*, *Caja Rural de Préstamos y Ahorros de Elche* i *Nuevos Riegos El Progreso S.A.*, que, en aquest mateix ordre, van ser creades el 1900, 1903 i 1906. La resta, sense menysprear la funció i el paper que exerciren en benefici del sector agropequari, no tingueren tant impacte al Camp d'Elx.

Des de l'Edat Mitjana, quan es crearen a Espanya *Los Concejos de la Mesta*, els interessos dels ramaders prevaleren sobre els dels llauradors. Van ser els temps en què es traçà per tot el territori espanyol una atapeïda xarxa de vies pequàries, a manera de veredes i canyades de diferents amplàries, per on circulaven els ramats de transhumància. Aquest trasbals de ramat pels diferents camins, fou sovint motiu de crispació i enfrontament entre ramaders i llauradors, els quals es queixaven contínuament dels abusos i excessos que cometien els ramaders en les seues explotacions agràries, les quals

eren freqüentment invadides pels ramats de pastura. Per evitar aquests litigis, el govern espanyol publicà una llei el 8 de juliol de 1898 que regulava la creació de comunitats de llauradors, la principal missió de les quals seria organitzar una guarderia rural que s'encarregara de la vigilància i custòdia dels camps i les collites, així com de la reparació i cura dels camins rurals.

Els terratinents il.licitans es movilitzaren de seguida i començaren les gestions per crear una d'aquestes comunitats a Elx. Fruit d'aquestes gestions, el 24 de juny de 1900 se celebrà una assemblea general al Saló de Sessions de l'ajuntament d'Elx, el resultat de la qual va ser la creació de la Comunitat de Llauradors d'Elx. Després d'aquesta assemblea i previ informe de l'alcalde il.licità, el Governador Civil d'Alacant aprovà provisionalment les seues ordenances l'11 de juliol del mateix any. En aquesta data era ministre d'agricultura en Rafael Gasset, governador civil d'Alacant, interinament, n'Àngel Palacio, i alcalde d'Elx en Sebastià Canales Murtula.

Van ser moltes les persones que prengueren part en la creació de la Comunitat de Llauradors d'Elx, però d'entre totes elles, mereixen un tracte especial per la destacada actuació que tingueren: Luis Cruz Pascual de Bonanza –el major terratinent il.licità d'aquells anys–, Manuel Campello Antón i Joaquim Santo Boix.

Per al correcte manteniment d'aquesta comunitat s'establí una derrama sobre totes les finques rústiques dels termes municipals d'Elx i Santa Pola –que estava unida a Elx en aquest aspecte– que consistia en el 18'75% de la contribució rústica que pagaren els terratinents dels dos termes municipals. L'any 1900 el valor total d'aquestes contribucions ascendia a 204.480,53 pessetes, i el recaptament de la Comunitat a 38.340,10 pessetes. D'aquest total de contribucions 201.437,11 pessetes corresponien al Camp d'Elx i les 3.043,42 restants al terme de Santa Pola. El major contribuent era Luis Cruz, amb 1.134,48 pessetes i el més xicotet F. Segarra Candela de Torrellano amb 0,09 pessetes.

Una vegada legalitzada la Comunitat, es creà una Guàrdia Rural, amb vint guardes i un caporal amb plaça muntada, el cavall

que es comprà costà 375 pessetes. A més, la Comunitat tenia un secretari, un escrivà i un ordenança. Els sous assignats a aquest personal van ser els següents: 5 pessetes diàries per al secretari, 2,50 per al caporal, 2 per als guardes, 1,50 per a l'escrivà i 1,25 per al bidell, amb la particularitat que aquests sous van ser inamobibles durant els dotze anys següents.

Els guardes eixiren al camp per primera vegada el 13 d'agost de l'any 1900 i les multes que posaren en el primer mes d'actuació, la majoria d'elles als ramaders, ascendien a 169 pessetes.

Per aquest motiu, des dels primers instants, els ramaders s'oposaren frontalment a la creació i funcionament de la Comunitat. Publicaren un manifest, presentaren recursos davant les autoritats governatives, promulgaren campanyes virulentes amb la intenció que el projecte no continuara endavant. Finalment aconseguiren que el governador civil, després d'una visita a Elx el quatre d'octubre d'aquell mateix any i al cap de tres mesos d'estar en funcionament, suspenguera en les seues competències, cautelarment, la Comunitat de Llauradors d'Elx. Davant d'aquests fets els dirigents de la Comunitat visitaren a Madrid les més altes instàncies polítiques que tenien competències en aquestes qüestions, i després de solventar les dificultats legals existents, el 16 de desembre del mateix any el Ministre d'Agricultura alçà la suspensió imposada pel Governador Civil, i el dia 1 de gener de 1901 els guardes tornaren a eixir de nou a prestar els seus serveis ordinaris.

La Comunitat de Llauradors d'Elx tingué vigència prop de mig segle i deixà d'existir oficialment el 16 de desembre de 1945 quan es creà l'Organització Sindical, implantada pel nou règim polític, nascut de la Guerra Civil Espanyola. Quan desaparegué la Comunitat n'era president Diego Ferrández Ripoll, i secretari Elicio Gómez. Una dada anecdòtica i il.lustrativa és el fet que l'acta de dissolució només està signada pel secretari, i no pel president.

Durant aquest llarg període la Comunitat oferí valuosos serveis als agricultors il.licitans, que se sentien més protegits, amb la guarderia rural. Aquests guardes, que prestaven els seus serveis a peu,

formaven part habitual del paisatge del Camp d'Elx i inclús durant la Guerra Civil Espanyola continuaren fent el seu treball.

Quan desaparegué la Comunitat de Llauradors totes les seues competències passaren a dependre de l'*Hermandad Sindical de Labradores y Ganaderos*, excepte el seu patrimoni immoble, adquirit el 1942. L'any 1977, desapareguda l'Organització Sindical de l'antic règim, les competències de l'*Hermandad* passaren a dependre de la Càmera Agrària Local, fins que aquesta desaparegué l'1 de gener del 1993.

Quant al patrimoni immoble, que segons la nova llei de càmeres agràries, en la qual es contempla la desaparició de les càmeres locals, havia de passar als ajuntaments corresponents. En aquests moments encara no hi ha res decidit, de tota manera les seues competències i atribucions seran transferides al *Consell Agrari Local* de creació recent a Elx.

A principis de segle el caciquisme estava encara molt arrelat a Elx, i fruit d'ell és l'aparició de prestamistes desaprensius i usurers que deixaven diners en condicions abusives, que ferien les dèbils economies dels modests agricultors il.licitans, els quals es veien obligats a demanar prèstecs per poder traure endavant les seues famílies i les collites. En vista d'aquesta situació, i després de moltes i complicades gestions de Rafael Ramos Bascuñada, es creà a Elx l'11 de setembre de 1903 la Caixa Rural de Prèstecs i Estalvis, per un període de vigència de deu anys, segons s'especificava a l'article primer del seu reglament. Aquesta entitat es creà exclusivament al servei dels agricultors il.licitans que estaven necessitats d'una entitat d'aquestes caraterístiques, per la manca de recursos en què es trobaven per poder cobrir les necessitats més perentòries. Una dada important: tots els rectors i socis de la caixa eren llauradors de professió. La seu oficial de l'entitat s'ubicà en la casa de camp número 98 de la pedania de Daimés. Per al seu manteniment, els socis pagaven una quota que oscil.lava entre 0,25 i 2 pessetes mensuals, segons la situació econòmica de cadascú. El primer president de la Caixa va ser Vicent Coves Sempere.

La nova societat continuà funcionant normalment dins els escassos mitjans econòmics que tenia, augmentant cada dia el seu arrelament en l'entramat social agrari il.licità. Els primers anys van ser molt difícils, reflex fidel de les enormes dificultats per on estava passant l'agricultura il.licitana com a conseqüència de la gran sequera que es patí entre els anys 1907-14. Per aquest motiu, s'hipotecaren propietats, es malvengueren finques, molts agricultors emigraren en busca de treball, es demanaren molts prèstecs que després no es pogueren tornar a temps, es passaren moltes calamitats i privacions per poder superar aquells anys que traumatitzaren a tres generacions d'agricultors.

En aquestes circumstàncies, la Caixa feia el que podia, doncs eren molts els socis que demanaven prèstecs, fins i tot als pocs dies d'ingressar-hi, la qual cosa obligà a la Junta Rectora a propugnar un acord assembleari on es decidí que no es concederia cap crèdit als socis que portaren menys d'un any inscrits a l'entitat.

En aquesta situació hi havia dos corrents d'opinó entre els socis: els que eren partidaris de la dissolució de l'entitat per com resultava de problemàtic el seu funcionament, i els que optaven per la seua continuació, pels meritoris serveis que oferia als agricultors il.licitans. Així les coses l'assemblea general del 25 de gener de l'any 1912 prengué l'acord de continuar realitzant les funcions per les quals va ser creada. Calgué reformar els estatuts, tasca per a la qual es creà una comissió de cinc socis, que aprovà el governador civil d'Alacant, el 21 de juny de 1914. A partir d'aleshores la vigència de la Caixa Rural s'establí per un temps indenifit. El president era aleshores, Tomàs Boix Campello. En aquells moments finalitzà una època històrica en la vida de la Caixa, plena de dificultats i incerteses, i en començava una altra de més pròspera i puixant.

El 1918 la Caixa rebé un gran impuls en fusionar-se amb el Sindicat Agrícola Il.licità, constituït l'any anterior. A partit d'aleshores, la Caixa traslladà la seu social a la ciutat i amplià enormement el seu ventall d'activitats, ja que, a més de prèstecs i estalvis, oferia als seus socis una varietat de serveis i subministres d'adobs

químics, llavors i allò que els calguera per cobrir les necessitats de les explotacions agrícoles i ramaderes. Establiren també una parada a la Llotja de Fruites i Verdures d'Elx on els socis podien comercialitzar els seus productes agrícoles. Així mateix compraren maquinària agrícola per cultivar la terra i batre les messes, entre d'altres coses. Des de la fusió amb el Sindicat Agrícola Il.licità, els llauradors d'Elx l'anomenaven «l'Agrícola» de la mateixa manera que abans deien «la Caixa».

Després de la Guerra Civil, i a redós de la Llei de la Corporació del dos de gener de 1942, aquesta societat es convertí en cooperativa –Cooperativa del Camp d'Elx– i uns anys després en Societat Cooperativa i Caixa Rural d'Elx.

Entre els anys 1950 i 1985 aquesta societat, la més emblemàtica i carismàtica que ha tingut Elx en tots els temps, adquirí el màxim esplendor i prosperitat. Arribà a tenir més de cinc mil socis en actiu els quals hi tenien dipositats un gran percentatge dels seus estalvis, que oscil.laven al voltant dels mil milions de pessetes. Obrí magatzems a Algoda, La Marina, Vallverda, La Foia, i en la ciutat, en els quals venia als socis fertilitzants, insecticides, eines, articles de ferreteria, etc. Comprà també una fàbrica de pinsos compostos, muntà dos assecadors de nyores, diverses sitges per emmagatzemar cereals, una bàscula per pesar els camions, construí magatzems per comercialitzar els productes agrícoles, i creà la secció comercialitzadora anomenada *Coopelche*.

Però a partir de 1985, la regressió i decadència que començà a sofrir l'agricultura il.licitana i que anà accentuant-se d'any en any, afectà notablement la Cooperativa, com també afectà *El Progreso* i la resta de societats agràries. A partir d'aquestes dates començaren les dificultats econòmiques i els balanços anuals passaren a ser negatius. Tot allò començà a desmoronar-se fins arribar a la precària situació actual, que ha posat en perill la seua continuïtat.

No obstant això, quan es tracte d'analitzar què va ser l'agricultura il.licitana al llarg de tot el segle XX, no podrem passar per alt la

influència positiva que tingué aquesta entitat en el seu creixement i desenvolupament.

L'escassesa d'aigües de pluja ha estat sempre un mal endèmic que ha patit tota la comarca d'Elx i que ha condicionat negativament l'agricultura de tots els temps. Per això, no és d'estranyar que els agricultors il.licitans hagen reivindicat contínuament el trasvassament d'aigües de reg d'altres conques hidrològiques, aspiració que no es convertí en realitat fins la dècada dels anys setanta, amb el trasvassament Tajo-Segura.

A principis d'aquest segle, la major part del terme municipal d'Elx era de secà. Únicament es regaven amb aigües salnitroses del Vinalopó les terres més properes a la població en ambdós vessants de la rambla: en el marge dret, distribuïdes per la séquia *Marchena* i en el marge esquerre per la séquia Major. La resta del terme municipal tenia una inseguretat absoluta i no sempre el treball dels llauradors tenia la recompensa merescuda, si plovia suficient i quan tocava, cosa prou problemàtica, els cultius –majoritàriament cereals– arribaven a bon terme, sinó l'esforç i la dedicació haurien resultat inútils.

En aquestes circumstàncies, Ernest Martínez Riviere, enginyer tècnic industrial, un il.licità inquiet, emprenedor i amant de totes les coses del seu poble, es dedicà a posar en pràctica un ambiciós projecte que portava madurant des de feia algun temps, crear una societat mercantil amb la finalitat de distribuir aigües per sistema de bombeig dels sobrants del Baix Segura, i juntament amb sis agricultors de La Marina, creà *Nuevos Riegos del Progreso* S.A. coneguda popularment com El Progrés. Aquesta societat es legalitzà en la notaria de Joan Ferrer Orts l'11 d'abril de 1906, i quedà inscrita al Registre Mercantil d'Alacant el 15 de maig d'aquell mateix any. En el moment de la legalització El Progrés disposava d'un capital social de 2.500 pessetes representades per 502 accions del cinc pessetes cadascuna.

Des del primer moment la major part dels agricultors el titllaven de boig i visionari ja que no concebien que es pogueren alterar les lleis de la gravetat, elevant l'aigua a cotes superiors a les que

tenien en la seua procedència. Però ell estava plenament convençut de la viabilitat del seu projecte, i continuà endavant.

La primera cosa que féu va ser aconseguir de l'Administració una concessió d'aigua de huitanta litres per segon procedent de l'assarb d'*El Convenio* per regar huit mil tafulles de terra de les pedanies de La Marina i El Molar. Les primeres obres de canalització començaren tres mesos després de la legalització de la societat, és a dir, en el mes de juliol de 1906, al terme municipal de Sant Fulgenci, en el punt anomenat Pont d'Ortiz. Tres anys i mig després, concretament el nou de gener de 1910, una vegada finalitzades aquestes obres, s'elevaren i distribuïren les primeres aigües del partidor número 23, en les terres de Joaquim Sánchez Rojas. El preu d'aquestes aigües es fixà en deu cèntims per minut, és a dir, sis pessetes per hora, en una talla de quaranta litres.

Allò va ser un esdeveniment històric al Camp d'Elx i marcà una fita important en l'agricultura il.licitana, el pas del secà al regadiu amb aigües dolces.

En vista de l'èxit, El Progrés augmentà el capital social i emprengué noves obres de canalització per donar reg a una zona de deu mil hectàrees de terra de la meitat sud del terme municipal d'Elx. Les obres d'aquesta segona fase s'acabaren el 1915 encara que a partir de 1913 ja començaren a distribuir-se aigües en la nova zona regable.

Per poder atendre noves necessitats, El Progrés aconseguí de l'Administració noves concessions d'aigua, en diferents dates fins a totalitzar mil litres per segon. Aquestes noves concessions d'aigua procedien dels assarbs *Mayayo*, *Culebrina*, *de Enmedio*, *Acierto*, *Pineda*, *Convenio* i *Riacho*, aigües dels sobrants de les *Pías Fundaciones* del cardenal Belluga.

La singladura d'El Progrés, després de l'ampliació, fou molt pròspera. A partir d'aquestes dates, tots els balanços reflectien substanciosos guanys per als accionistes que es mostraven molt satisfets amb el funcionament de la societat. En l'època de major esplendor el capital social era de huit milions de pessetes, representats per setze

mil accionistes de cinc-centes pessetes cadascun. Un capital modest, si tenim en compte l'important paper social i econòmic que desenvolupà l'entitat al Camp d'Elx.

Els bons resultats econòmics propiciaren que les accions d'El Progrés pujaren ràpidament, i en els anys cinquanta arribaren a pagar-se a dues mil sis-centes pessetes, accions que tenien un valor nominal de cinc-centes pessetes.

A la vista d'uns resultats tan positius, l'entitat comprà l'any 1932 a D. Manuel Moxó Cuadrado, el salt d'aigua que tenia en propietat anomenat *Hoya de García*, sobre el riu Segura en les proximitats de Cieza (Múrcia), amb un desnivell de 5'30 metres. Posteriorment l'any 1947 aquest desnivell s'augmentà fins arribar als 10'38 metres. Les obres necessàries per a condicionar aquest salt finalitzaren el 1951 i s'obtingué una producció de 1.200 quilovats/hora. Després construí una central transformadora a un quilòmetre d'Elx, al costat de la carretera de Matola i una línia d'alta tensió des de l'*Hoya de García* fins a la central. Des d'aleshores existeix un conveni entre El Progrés i *Hidroeléctrica Española* pel qual aquesta companyia li compra o li ven a El Progrés el fluït elèctric que li falta o li sobra, en funció de les seues necessitats de consum o de la seua capacitat de producció.

El mèrit principal d'El Progrés radica en el fet d'haver sigut la companyia pionera en aquesta zona a elevar aigua per a reg per sistema de bombeig, i haver sigut una companyia estrictament il.licitana, en la seua concepció, planificació, realització, gestió i finançament, marcant una fita important en l'agricultura il.licitana de tots els temps. Constitueix un autèntic orgull per al poble d'Elx i demostra la seua capacitat emprenedora.

La decadència de l'agricultura il.licitana, que tan acusadament es pateix fa uns anys, ha afectat també a la marxa econòmica de El Progrés, la qual cosa es reflecteix als balanços, que són negatius i deficitaris. La prosperitat passada s'ha transformat en unes pèrdues que s'incrementen d'any en any, fins al punt de posar en perill la supervivència de l'entitat. El valor de les accions s'ha reduït pràcti-

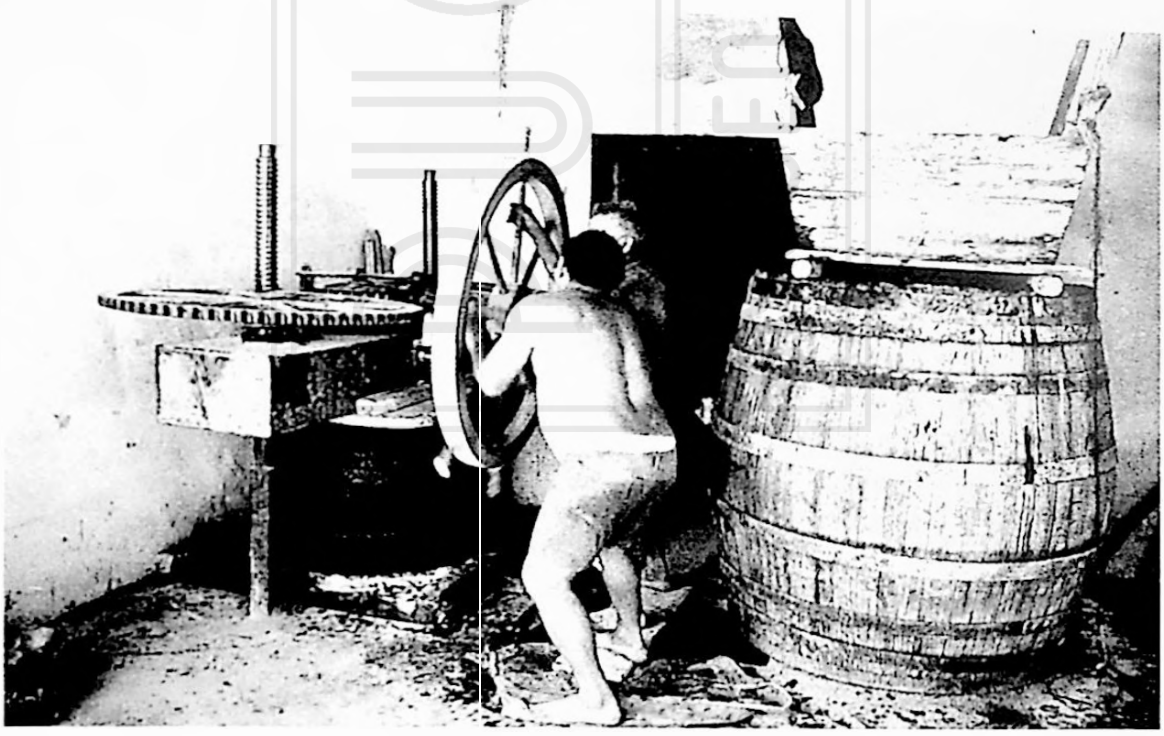

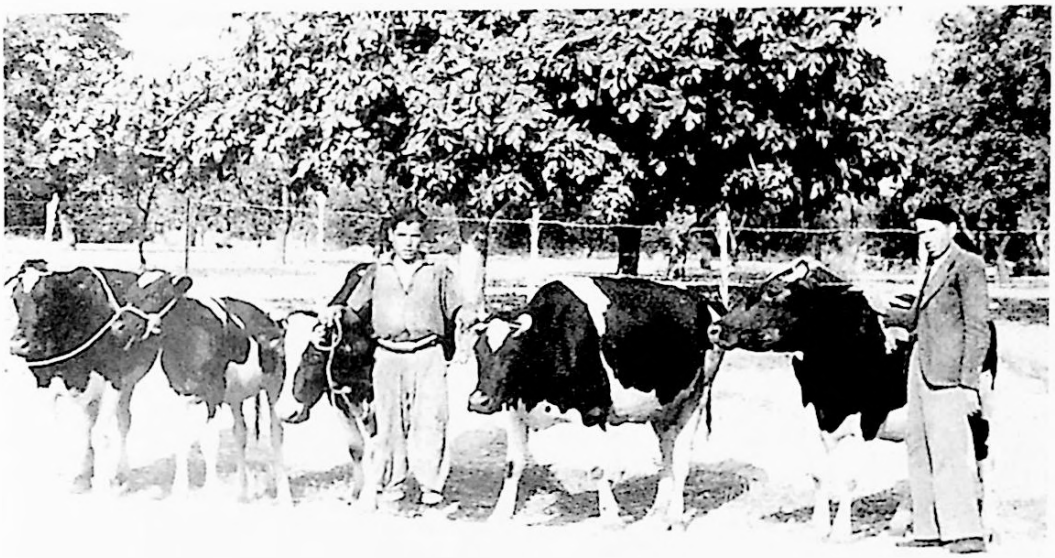

MUSEO ESCOLAR

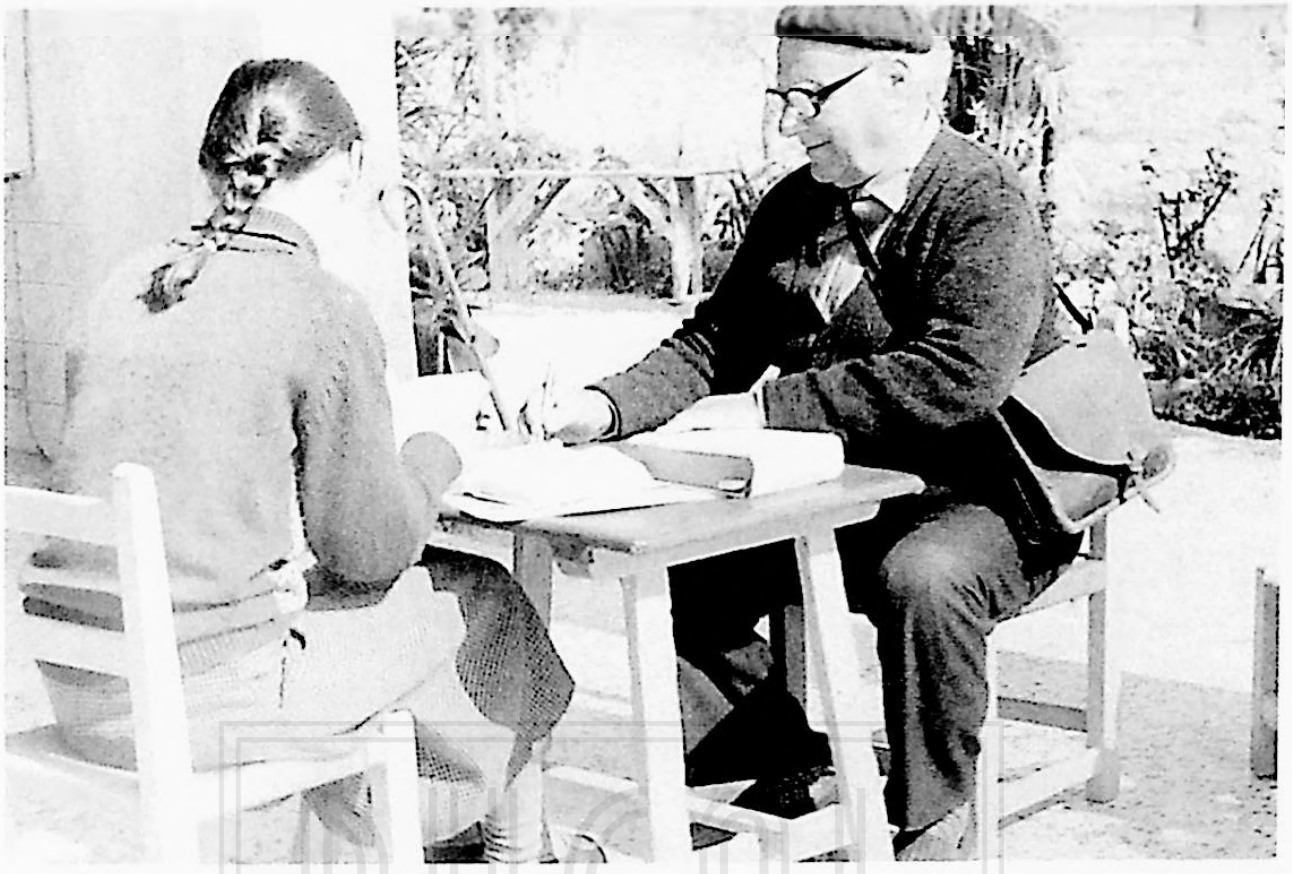

PUÇOL
NÃO ESCOLAR

El mestre Canaletes.

PUÇUL
MUSEU ESCOLAR

PUÇOL
MUSEO ESCOLAR

cament a zero, i el devenir és incert. Tots els regants d'El Progrés el 1983 es constituïren en Comunitat de Regants del mateix nom, encara que el patrimoni i la venda de l'aigua no sofrí cap modificació, ni canvià de titularitat.

El primer president d'aquesta comunitat va ser Manuel Navarro Agulló i el primer president del Sindicat de Reg, Pasqual Martínez Roman.

La cuina rural

En altres temps quan no havia tendes de comestibles al Camp d'Elx i les famílies que hi vivien anaven molt de tard en tard a la població, la cuina rural era molt pobra i rudimentària. Era una cuina a base de plats fets amb els productes que donava la pròpia collita. No hi ha dubte que l'aliment base de la dieta rural era el pa, pa cuitat en el forn de llenya que sempre hi ha hagut en totes les cases de camp; pa de farina de blat de la collita i mòlt en els molins més pròxims. La mare el pastava una volta a la setmana i el feia de quilo i mig o dos quilos cadascun, i després de cuit, quan es gelava, el guardava en la pastera cobert amb el davantal perquè no s'assequés massa. Aquest pa, es menjava soles, amb sopes, i sobretot amb *migues* que van ser fins fa unes dècades, el desdejuni habitual dels llauradors en qualsevol època de l'any. Aquestes *migues* es menjaven a primeres hores del matí, amb alls fregits o crus, ceba crua, mangranes, raïm o qualsevol altre aliment que facilitara la ingestió, sempre, abans que començara la jornada de treball . No podien faltar en el desdejuni, uns bons glops de vi negre de casa per tal de regar la gola i donar-li calor al cos. Així doncs, una bona ració de *migues* i uns bons glops de vi donaven calories i força suficient per treballar tot el matí. Alguns dies, per canviar, les substiuïen per la *gachamiga* que era el mateix plat però canviant el pa per farina de blat.

Al migdia, per dinar, era normal que es fera arròs sec, amb ceba, creïlles i ballacà: l'arròs i ceba sempre va ser un plat típic del camp. Per sopar, creïlles fregides i alls, ous fregits, sardines o *pipes i*

carasses. De postre, fruita del temps, de casa, sens dubte; quan n'hi havia, figues seques i ametles torrades al forn. En època de sega, solien menjar-se tramussos bullits, o *macoques*, que des de l'estiu anterior es conservaven hermèticament en una gerra perquè no es feren ràncies. A aquestes *macoques* se'ls posava unes gotes d'anís i unes llavors de fonoll, perquè tingueren bon sabor.

Peix en menjaven molt de tard en tard, i carn molt poca, malgrat que, en gairebé totes les cases, hi havia gallines, pollastres i conills. Els pollastres, els conills i els ous, en la majoria dels casos solien vendre's als bricallers o galliners, que anaven comerciant de casa en casa. Amb els diners que les famílies treien d'aquestes vendes, cobrien les necessitats vitals de la família. Així doncs, la carn estava reservada, quasi exclusivament, per a les festes assenyalades: per sant Jaume, arròs i pollastre, per Nadal i Any Nou, putxero amb *terongetes*, amb la carn del titot que havien criat durant tot l'any, o en el seu defecte carn de pollastre o gallina ben greixosa. Els diumenges era habitual menjar arròs amb caragols, la resta dels dies, era normal que es prescindira de la carn.

Pel que fa als jornalers que es buscaven per realitzar els treballs pesats, segar, cavar o trillar, era normal que els tres menjars del dia els anaren inclosos.

Dins el règim frugal i senzill de menjars que portaven els llauradors il.licitans, a base de companatges i menjars freds, on l'element fonamental era el pa, destaquen les saladures: sardines premsades que anomenaven «de bóta» (nom del recipient on estaven envasades), bacallà, cavalla, bonítol o areng que eren els companatges més barats; els llauradors sempre previsors i estalviadors, apostaven en tot moment per la reducció dels costos, no només en l'alimentació sinó també en la resta de despeses de la família i la llar.

L'oli d'oliva, fet a casa, s'usava molt en la dieta camperola, no només per a fregir i guisar, sinó també per menjar cru. Era freqüent pasar un poc d'oli en un plat i afegir-li trocets de bacallar rostit, per a sucar amb pa, preferentment quan estava acabant d'eixir del forn i molt tendre.

Quan a migdia no es menjava arròs sec dinaven guisat de bacallar amb creïlles, les quals eren un component bàsic de la dieta dels llauradors, i, a més, oferien diverses possibilitats de ser cuinades.

Els dies plujosos d'hivern, quan no es podia treballar i es reunia tota la família hi havia el costum de fer *all i oli* amb un guisat de creïlles i ceba, o granyons que es feien amb blat remullat del qual a base de frec desprenien el gra de la pell, es rentava i es coïa amb un poc d'oli, alls, nyores seques i espècies que li donaven un sabor agradable.

La matança del porc en hivern va ser un costum tardà que s'intentà implantar a mitjans d'aquest segle i que no tingué ací l'arrelament d'altres zones rurals. No es féu més que esporàdicament, en famílies nombroses i amb porcs cebats amb pinsos naturals, sense mistures, preferentment farina de civada, panís en gra, o pèsols secs que feien una carn de porc sabrosa.

Era freqüent que als mesos de juliol i agost es tallassen tomates madures per la meitat i s'assecassen al sol amb un poc de sal. El mateix es feia amb les nyores amb les quals es feien ristres que es guardaven penjant en alt. Després dels mesos d'hivern es menjaven fregides amb sardines, alls tendres i ous fregits, per a sopar. D'una manera o d'altra s'aprofitaven els productes conreats i gairebé no es necessitava comprar res.

El dia de mercat

En el segle XIV, Elx era la segona població del Regne de València, tant en habitants com en generació de riquesa, la qual cosa propiciava un gran moviment comercial. Per facilitar aquest comerç, el rei Jaume II promulgà un decret el 1332 a Bell Lloc, on autoritzava la implantació a Elx d'una fira anual que se celebraria durant quinze dies, entre el vint de novembre i el quatre de desembre de cada any. Era la fira de sant Andreu que adquirí una gran importància en tota la província d'Alacant fins els primers anys d'aquest segle, quan deixà de celebrar-se de manera regular.

Amb el pas dels anys, Elx necessità altres camins comercials a més de la fira per regular les transaccions dels productes que es collien en aquests camps. Per aquesta raó el 1767 s'establí un mercat setmanal que se celebraria tots els dissabtes de l'any, on la gent d'Elx i dels voltants pogués comprar i vendre tots aquells productes i objectes que necessitaven per a l'ús i consum, i on, al mateix temps, podrien vendre els productes que collien als seus camps. Un mercat que regulara les necessitats comercials de la gent. A partir d'aleshores, el mercat es constituí en un esdeveniment setmanal, on acudia molta gent a la població, esdeveniment que es convertí en un costum tradicional.

La majoria de les famílies camperoles acudien a la població el dia de mercat, com una cita obligada, ja que la resta de la setmana a penes si eixien de les seues cases, a causa de la dedicació exclusiva als treballs habituals. Era normal que aquest dia el pare i la mare, a primeres hores del matí, amb la tartaneta i la somereta, abillats amb la roba dels diumenges, emprengueren el camí de la població «per fer el recapte» el dia de mercat. En la població tenien una casa, en algun barri perifèric, on deixaven la somereta durant unes hores fins que tornaren al camp. Generalment en aquestes cases, els propietaris només es reservaven una habitació i la servitud de la quadra; la resta de la vivenda la tenien llogada, d'aquesta manera treien alguns diners i la casa estava oberta i millor conservada. Pel que fa a l'habitació que es reservaven, la usaven per unes hores el dia de mercat, quan anaven a la ciutat en les festes més assenyalades o quan algun familiar queia malalt, doncs resultava més fàcil que el metge el visitara.

Quan anaven al mercat, la dona solia dur algunes dotzenes d'ous, algun conill o pollastre que venien a domicili a altres famílies de la població; era un comerç directe, de productor a consumidor. Amb els pocs diners que aconseguien amb aquestes vendes compraven la resta de coses que necessitaven en casa per passar la setmana. No només compraven comestibles, sinó també vestits, calcer, etc. Acudien a la botiga per comprar algun vestit per al xiquet o xiqueta que s'havia quedat a casa, o un parell d'espardenyes per reposar les

que s'havien deteriorat per l'ús. Les sabates només s'usaven en les grans solemnitats, i no sempre.

Quan anaven al mercat, la dona portava una cistella de vímet que es penjava al braç dret i on ficaven tot el que compraven: companatges, sobretot saladures, també sal, sucre, arròs, llegums, espècies i poc més.

Els homes, el primer que feien era visitar la barberia per xollar-se i afaitar-se; després s'apropaven a l'Ajuntament a pagar el consum, que era l'impost municipal més polèmic que hi havia aleshores. Si necessitaven comprar alguna eina o aparell per a les cavalleries acudien al guarnicioner que els subministrava el que precisaren per reposar els aparells deteriorats per l'ús diari. Comprava sèu a la carnisseria, que després picava i amb el qual feia sagí que gastava per engreixar els aparells de les cavalleries i encebar l'eix del carro perquè no xerricara per la fregada en sec.

Quan ja havien fet totes les gestions, si encara no era mig dia, s'apropaven a les *Quatre Esquines*, que era el punt de reunió dels agricultors en els matins dels dies de mercat, mentre les dones acabaven de fer el recapte.

En aquestes reunions, es parlava del temps, de la pluja, del desenvolupament de les collites, de com estaven de mal les coses, dels preus tan baixos que tenien els productes. No podia ser d'altra manera, doncs entre gents senzilles, la majoria d'ells analfabets, la conversa només podia girar al voltant de l'única cosa que coneixien en profunditat: la seua professió, que estava íntimament lligada al cultiu de la terra, de la qual podien parlar amb coneixement de causa. No obstant això, dins d'uns horitzonts tan limitats, els llauradors se sentien importants per formar part d'aqueixa col.lectivitat. Al llarg dels anys anaven acumulant una experiència que generà una filosofia popular, una forma diferent d'entendre la vida, amb una certa dosi de fatalisme i resignació, com si se sentiren encadenats a un destí que resultara difícil de canviar.

Quan s'apropava el mig dia es disposaven a tornar al camp, enganxaven la somera al carro i emprenien el camí. En aquells

temps no hi havia carreteres i els camins eren polsegosos i plens de clots, la qual cosa feia incòmode transitar per ells.

Quan arribaven a casa, els fills els rebien amb alegria perquè sempre els portaven algunes prendes que els havien encarregat, i que els feien molta il.lusió, si bé és cert que es conformaven amb poc, doncs dins la vida senzilla que portaven els mancava gairebé de tot. De seguida la mare preparava el dinar i en acabar continuaven amb el treball ordinari de cada dia.

L'assistència al mercat setmanal, trencava un poc la monotonia de la vida diària dels agricultors del Camp d'Elx, una vida carent d'atractius i alicients, una vida dedicada en cos i ànima a la rutina d'un treball ingrat i pesat, ple de solanes i d'interpèries.

L'EDUCACIÓ AL CAMP

Fins a principis d'aquest segle, l'educació al Camp d'Elx –donant-li al mot educació el seu just significat de transmissió de nous coneixements als homes en les primeres etapes de la vida–, no existia. Cosa que no només ocorria al Camp d'Elx, sinó també a la resta de les zones rurals d'Espanya, com a reflex fidel del que era la societat d'aleshores.

Partint de la base que al camp no hi havia centres d'ensenyament de cap tipus, ni públics ni privats, i que els pares de família, eren la major part analfabets, poques possibilitats tenien els joves d'adquirir nous coneixements. Inclús, si per alguna circumstància especial tenien la possibilitat de fer-ho, no estava ben vist que els joves estudiaren, doncs per a ells el món acabava en l'estret horitzó que abraçava la mirada, des del lloc on havien nascut i on vivien, arrelats a la terra, que era la seua raó de viure i el seu aliment.

L'única cosa que podien transmetre els pares als fills era la cultura ancestral que havien heretat dels majors, amb un patrimoni sagrat. Una cultura íntimament lligada als costums, a les tradicions, al comportament personal dins del col.lectiu a què pertanyien, i a la

manera de conrear la terra per traure'n el major aprofitament possible. D'altra banda, els pares de família, equivocadament, i producte de l'ambient i manera de pensar d'aleshores, no donaven massa importància al fet que els fills pogueren incrementar el seu bagatge cultural, que consideraven superflu, ja que l'única cosa important en la vida per a ells era arribar a ser bons professionals de l'agricultura, la qual els proporcionava l'aliment i a la qual estaven dedicats en cos i ànima. Per això, des de ben aviat, tant als xics com a les xiques, els ocupaven en treballs auxiliars: fer herba als conills, pasturar les ovelles, espigar o dur el cànter als treballadors, amb la qual cosa aconseguien alguns ingressos complementaris i adquirien aprenentatge en la professió dels majors.

En l'única ocasió en què tiraven a faltar que els fills no tingueren estudis, encara que fóra elementals, era quan els xics s'havien d'incorporar a l'exèrcit per complir amb les obligacions militars. Si no sabien escriure havien de valer-se dels seus companys de milícia per poder comunicar-se amb la núvia, els amics o la família, i açò podia resultar un tant traumàtic doncs es tractava de coses íntimes que havien de transmetre a través de persones que a penes si coneixien.

Però la vida evolucionava a poc a poc, i adquirir coneixements nous es convertí en una necessitat peremtòria que anava assumint-se per tots. Friut d'aquesta necessitat, sorgiren al Camp d'Elx alguns mestres que caminaven a peu, casa per casa, donant lliçó a domicili als xics i xiques, que deixaven els treballs per uns moments per repassar els deures que el mestre els havia posat el dia anterior. Els «mestres» eren homes sense cap títol acadèmic que els facultara per exercir l'ensenyament, però que tenien voluntat i coneixements elementals que els oferien la possibilitat de guanyar-se la vida d'aquesta manera, transmetent el que sabien als seus conveïns. Tampoc necessitaven ser grans savis per dur a terme aquesta meritòria tasca, ja que, com a molt, els joves llauradors aspiraven a aprendre a llegir, a escriure una carta i a conéixer les quatre regles matemàtiques. Açò es fixava com a meta a assolir i els qui aconseguien aquests objectius se'ls tenia en consideració, ja que no tots hi arribaven.

Hi hagué al Camp d'Elx diversos «mestres» que desenvoluparen una lloable tasca didàctica al llarg de molts anys. El més popular de tots va ser «el mestre Canaletes» –Josep Canals Giménez– que vivia a les Baies i que es dedicà a l'ensenyament durant més de mig segle (de la dècada dels anys vint a la dels setanta). No féu altra cosa al llarg de la seua vida, i va ser molt estimat per tots els que el tractaren. El mestre Canaletes, amb la bandolera de cuiro a l'espatlla, primer a peu i després en bicicleta per senderes i camins polsegosos, formava part del paisatge rural il.licità. Aquell home senzill i alegre, ensenyà a llegir i a escriure a quatre generacions de joves camperols, que no van tenir cap més ensenyament que el que ell els oferí.

Al marge de la tasca pedagògica, el mestre Canaletes era un inspirat poeta que feia versos rimats i mesurats en valencià. Els enginyosos poemes es publicaren en molts diaris de l'època, i eren llegits amb gust per molts llauradors que celebraven la seua fecunda inspiració i les seues ocurrències.

Les primeres escoles públiques que es posaren en funcionament al Camp d'Elx es construïren en la dècada dels anys trenta, durant l'època de la República. La inauguració de l'escola d'Atzavares Baix l'abril del 1935, celebrada amb una gran festa, representà un veritable esdeveniment i marcà una fita important en la societat rural il.licitana, doncs es donaven les primeres passes pel camí del progrés i la modernitat.

Durant aquests anys, només es construïren tres o quatre escoles en diferents pedanies. Després, durant la postguerra, hi hagué un llarg període en què no es se'n construí cap més fins a finals dels anys cinquanta en què començaren a crear-se escoles públiques per totes les pedanies, fins a cobrir per complet l'oferta de places escolars que va ser, en anys anteriors, una de les principals reivindicacions del col.lectiu camperol.

L'increment del nivell de vida de les famílies del camp en les dècades dels anys seixanta i vuitanta, la facilitat per cursar estudis primaris i secundaris, i el canvi de costums i mentalitat de les persones grans, propicià que molts joves del Camp d'Elx orientaren les

seues vides envers les professions lliberals, a través dels estudis universitaris, cosa impensable del tot només uns anys abans.

En aquest sentit, el camp arribà quasi a equiparar-se amb la població doncs d'ell eixiren molts metges, arquitectes, economistes, enginyers, advocats, aparelladors, etc. Afortunadament allò de valorar la gent pels seus diners, passà a ser valorar-la per allò que sap.

La cultura camperola

Des dels temps més antics, els llauradors il.licitans tingueren una cultura pròpia i específica, una cultura que no es referia únicament a la manera de cultivar la terra, sinó també a l'estructura de les vivendes que habitaven, a la vestimenta que usaven, al règim de menjars que tenien, als costums, a les tradicions i a la manera d'entendre la vida. Una cultura, en definitiva, que es traduïa en unes senyes caraterístiques d'identitat, que els diferenciava de la resta de col.lectius humans. Unes senyes d'identitat de les quals se sentien orgullosos.

La manera de conrear la terra i les eines que empraven per a tals menesters, les heretaren dels àrabs, els immediats antecessors, que deixaren profundes empremtes culturals en aquests paratges, tant en els nous cultius que introduïren, com en el millorament del sistema de reg i en la perfecta distribució de les escasses aigües de què disposaven. En aquest sentit, els agricultors il.licitans heretaren també dels àrabs l'afecció a la terra que cultivaven, la professionalitat, la immensa capacitat de sacrifici, la senzillesa i frugalitat en el règim de menjars, l'esperit estalviador i la solidaritat entre els components del mateix col.lectiu.

Com ja vam dir en capítols anteriors, els llauradors il.licitans, sempre visqueren en cases de camp. Primer en vil.les romanes, que estaven íntimament lligades a les centúries, més tard als rafals i alqueries àrabs i després de l'expulsió dels moros, en les típiques vivendes rurals il.licitanes, amb unes caraterístiques arquitectòniques molt ben definides i diferenciades de les dels termes circumdants. Les

cases del Camp d'Elx estaven, gairebé en la seua totalitat, orientades al sud, per lliurar-se, en hivern, dels freds vents del nord.

En la part davantera de la vivenda, construïen la porxada, que se sostenia amb quatre pilars, de la qual cobrien el racó de la part oest perquè tinguera més abric. En aquest racó deixaven el carro i algunes eines si no disposaven d'altre local complementari per a fer-ho, com passava en la majoria de les cases. La porxada donava ombra i evitava que el sol donara de ple en la porta i les finestres de la vivenda.

En la part de darrere de la casa, construïen el corral, on situaven la quadra per als animals de labor, el galliner i les conilleres. Al corral s'entrava per una porta lateral, orientada a llevant, prop, en la part exterior, hi havia l'aljub, que es plenava, quan plovia, de l'aigua de l'al.luvió procedent de l'era, que solia estar a l'est de la vivenda. L'aigua d'aquest aljub, es dedicava als animals domèstics. Per a beure les persones n'hi havia d'altre a l'interior de la casa que es plenava amb aigua de pluja, quan el terrat ja estiguera ben net, i només en els mesos d'octubre i abril. Per més que ploguera en els mesos calorosos, no es llançava l'aigua a l'aljub, que en estar remansada, es corrompia i deteriorava. El teulat d'aquestes cases, de teula plana, a partir del centre tenia un doble vessant: la meitat vers el sud i l'altra meitat vers el nord.

En algunes cases hi havia dues o tres vivendes juntes, on habitaven diversos membres de la mateixa família, d'una banda, perquè d'aquesta manera l'obra tenia major aprofitament i menor cost, i d'altra perquè viure diverses famílies juntes, unides per un estret parentiu, els feia sentir-se protegits. Quan es donaven aquestos casos, solien tenir una era i un aljub exterior d'ús comú.

La vestimenta dels llauradors sempre va ser molt diferent a aquella que usaven les gents del poble, sobretot els homes. En la primera meitat d'aquest segle, els llauradors il.licitans duien una brusa curta, de color negre, la típica bruseta, i es cobrien amb barrets de feltre, també negres. En canvi, els homes de la població de classe baixa, portaven una brusa més llarga i grisa, i es cobrien amb gorres del mateix color. Els joves llauradors, en els mesos d'hivern, com a

prendes d'abric, els diumenges i dies festius duien bufanda de vellut, de colors obscurs i una faixa estreta de color blau. Els homes majors es posaven armilla en totes les èpoques de l'any i una faixa més ampla de color negre. Aquestes faixes, en un dels extrems, portaven una butxaca que es tancava mitjançant una anella metàl.lica. Per això es deia d'un home quan era molt agarrat «a eixe li costa molt afluixar l'anella». Quant a la vestimenta de les dones hi havia menys diferències entre les llauradores i les de la població.

En relació al règim de menjars que portaven els llauradors, ja n'hem fet referència. No obstant això, remarcarem que hi havia una diferència substancial entre el que menjaven els llauradors i el que menjaven els ciutadans del poble, la mateixa que hi havia en el treball diari que realitzava un i altre col.lectiu. Lògicament, a treballs més durs i pesats, corresponien menjars més forts i greixosos.

Quant als costums, eren també molt distints, doncs viure més aïllats i més en contacte amb la natura feia tenir una manera molt peculiar d'entendre la vida. Vivien més reclosos en ells mateixos, defensaven les seues característiques i peculiaritats diferenciadores, de les quals se sentien satisfets i orgullosos. Aquesta autodefensa arribava fins el punt que estava mal vist el fet que els joves llauradors es relacionaren, i menys encara es casaren, amb els joves de la ciutat. En aquest aspecte, els dos col.lectius eren com a compartiments estancs que a penes si es relacionaven. Era normal i recomanable, que els xics i les xiques del camp s'emparellaren entre ells i a ser possible que foren de la mateixa partida. Per a ells, el món tenia uns límits molt estrets, que a penes si es traspassaven. Eixir fora d'aqueixos límits «per a fer la mili», constituïa una aventura que recordarien tota la vida.

Altre aspecte que es tenia molt en compte a l'hora d'emparellar-se els joves, fills d'agricultors, era la qüestió ecònomica. Açò era fonamental i prevalia per damunt d'altres consideracions. Quan un xic buscava núvia, entre totes les possibles candidates, elegia aquella que tinguera uns pares amb una situació econòmica el més semblant a la seua. La riquesa es mesurava segons el número de tafulles

de terra que tenien les diferents famílies. Era impensable que un fill de família rica es casara amb una jove pobra i a l'inrevés. Si ocorria algun d'aquests casos, com que no era freqüent, donava molt a parlar. I tot això, quan els que es consideraven rics, eren famíles de petits terratinents que treballaven tant com els altres i, a més, vivien amb les mateixes incomoditats. Però aleshores s'avaluava la gent per la quantitat de diners que tenia sense tenir en compte altres consideracions.

JOCS I DIVERTIMENTS

La veritat és que els agricultors il.licitans dels temps passats, no tenien moltes opcions on triar per a divertir-se i passar una estona agradable durant les vesprades dels dies festius.

Fins la tercera dècada d'aquest segle, no hi hagué al Camp d'Elx locals públics on la gent pogués reunir-se en pla festiu, per alterar la vida monòtona que duien. Abans, en primavera i estiu, quan les vesprades es feien més llargues i assolejades, als eixamplaments d'alguns camins es solien organitzar «blancs de conill» en pla competitiu. Aquest joc consistia a penjar un conill d'una perxa de fusta d'uns dos metres d'alçada i des d'una distància d'uns setanta metres, llançaven pedres. Prèviament es pagava una quantitat determinada per cada tret, i qui encertava, s'enduia el conill com a premi. Clar està que en aquesta competició només prenien part els homes, generalment els més joves i decidits que feien gala d'habilitat i punteria en el llançament de pedres.

El «blanc de conill», era només el pretext perquè els joves acudiren. A totes aquestes reunions assistia el cacauer que montava la paradeta per vendre avellanes, cacauets, cigronets torrats i altres llaminadures. El cacauer sempre portava el joc de l'auqueta que constava d'un recipient concau, una bola que duia encastrades unes figures (el vell, la bacora, etc.) i d'un cartró amb les mateixes figures que la bola. Es jugava apostant per una determinada figura i, quan ja s'havia apostat a totes es llançava a rodar la bola per la concavitat

del recipient, quan es parava, la figura que quedava en la part superior era la guanyadora. El premi sempre consistia en una certa quantitat del torrat que tenia a la venda.

Els organitzadors d'aquestes reunions contractaven a dos o tres músics afeccionats, que portaven una guitarra, un guitarró i una bandúrria. A poqueta nit, quan ja hi havia prou gent, començaven a tocar cançons del folklore popular. En aquest moment els xics es dirigien a les xiques (fins aleshores havien estat separats els uns dels altres) i les requerien per ballar, gairebé sempre amb les mateixes paraules: «fadrina, vols ballar?» Si la xica acceptava, cosa que normalment passava, es formaven parelles en dues fileres, els xics enfront de les xiques i començava la dansa al so de la música. Aquest ball rebia el nom del «peu xafat» i consistia en uns passos curts i rítmics. Quan els músics canviaven de cançó les parelles ocupaven la posició contrària a la que tenien abans. El ball durava pocs minuts i quan finalitzava, els xics donaven les gràcies a les xiques i les acompanyaven al lloc on eren abans.

Com aquestes reunions se celebraven a la interpèrie, s'acabaven quan es feia fosc; aleshores les xiques vigilades atentament per les mares, tornaven a les seues cases, a peu, per suposat. En aquests moments els xics s'organitzaven en colles de quatre o cinc i es disposaven a visitar a les xiques. Les visites duraven més o menys un quart d'hora, la qual cosa els permetia de fer-ne vàries durant la mateixa vetllada, ja que tots vivien prop. En aquestes colles el més decidit feia de caporal i quan arribaven a la porta de la casa solia dir: «Bona nit, es pot passar?» a la qual cosa la xica responia: «Endavant fadrins!».

Quan passaven, bevien aigua del cànter per aplacar els nervis, després de les salutacions de rigor, encetaven una conversa intrascendent on intervenien tots i al cap d'una estona se n'anaven. Aquestes visites agradaven tant a les xiques com a les mares, doncs era senyal inequívoca que la seua filla era el punt de mira dels xics, com a presagi d'un incipient festeig. Era l'exploració prèvia d'un terreny que pensaven conquerir a curt termini.

Aquests balls i aquestes visites, eren quasi les úniques ocasions que tenien els xics i les xiques d'aproximar-se i conéixer-se, ja que aleshores s'eixia poc de casa, i menys encara els joves.

Generalment, els homes del camp tenien alguna escopeta a casa, ja que quasi tots tenien afeccions cinegètiques, i com a complement de la caça organitzaven «blans de gallina», en pla competitiu. Aquestes competicions, se celebraven en el curs de la Rambla, d'alts vessants, per evitar riscos. Els organitzadors, a una distància d'uns cent cinquanta metres nugaven una gallina a una estaca i li disparaven amb bales, pagant una quantitat determinada per cada tret. Qui feia blanc, s'enduia la gallina com a premi. Aleshores el tir de coloms, avui tan extens, encara no era moda.

Al camp estava també molt arrelat el joc del *calitx* al qual anomenaven *tanganillo*. Se'n celebraven moltes partides, u contra u, dos contra dos o tres contra tres, i empraven per al seu llançament xapes rodones d'un metall pesant o monedes de cinc pessetes de plata. Aquest joc que és oriünd de l'horta murciana i ha arribat fins els nostres dies. En l'actualitat se segueix practicant encara en els barris perifèrics de la població, on viuen moltes famílies que procedeixen dels mitjans rurals foranis. Però el Camp d'Elx ha desaparegut quasi completament.

Els jocs de naips sempre es practicaren al Camp d'Elx, particularment el *Julepe* i, un poc menys, el Set i mig. Pel que fa als joves, quan tenien ocasió de reunir-se els xics i les xiques, jugaven a la «duana» un joc d'atzar amb daus. També jugaven a penyores, que consistia a encertar el significat d'unes preguntes i si no les encertaven pagaven prendes o penyores.

El joc de la pilota valenciana va tenir sempre un fort arrelament en totes les comarques valencianes, particularment a la capital. Elx no podia ser-ne una excepció. Però pel que fa al camp, fins els primers anys de la dècada dels trenta no hagué pistes apropiades per practicar aquest joc. Va ser aleshores quan el tio Barrella construí el xalet a l'angle que forma la vereda de Santa Teresa amb la carretera de Matola. L'anomenaven «el xalet» perquè tenia el sostre

orientat als quatre aires. Va ser el primer edifici d'aquestes característiques que es construí al Camp d'Elx. En la part central havia un saló ample on els homes es reunien els dies festius a passar l'estona parlant o jugant a cartes. Tenien també un bar xicotet com a complement del saló on se servien begudes alcohòliques i refrescs. «El xalet» va ser un dels primers locals públics que es construïren al Camp d'Elx, per reunir-se la gent en pla lúdic. Adosat s'hi construí un «trinquet», orientat de llevant a ponent, amb diverses fileres de seients d'obra al lateral sud, perquè la gent pogués veure còmodament les partides de pilota, i es fomentà sobremanera l'afecció a aquest esport entre els joves llauradors.

Per aquestes dates el «tio Xassarra» construí també un altre trinquet a l'entrada del poble, al costat de la carretera de Matola on se celebraven moltes partides de pilota entre els joves del camp i de la ciutat, amb espectadors que aclamaven els triomfs d'uns i d'altres, segons preferències i simpaties. Després de la Guerra Civil, el joc de pilota decaigué molt a Elx, fins que gairebé va desaparéixer per complet. En canvi, a València ha continuat amb tota la seua puixança i se celebren partides tots els dies, creuant-se apostes entre afeccionats fervorosos i entusiastes.

Les famílies camperoles que tenien filles fadrines, convocaven reunions a casa. Convidaven el veïnat, hi acudien no només els xics, sinó també la gent gran per passar una estona divertida. El plat fort d'aquestes reunions eren «els jocs», representacions humorístiques que realitzaven homes del veïnat que posseïen una gràcia especial per fer riure la gent. El llenguatge que empraven aquests actors improvisats era un tant verd i coent. Perquè els actors eixiren a escena amb bon ànim, se'ls convidava prèviament a menjar figues i ametlles torrades, acompanyades amb bons glops de vi negre d'alta gradació, la qual cosa feia que els parlaments tingueren més soltura i gràcia, els convidats rigueren les ocurrències i gaudiren de l'espectacle. Aquestes reunions es feien en hivern, quan les nits són més llargues i resulta més entranyable.

La nit màgica de Sant Joan els llauradors més joves tenien el costum d'encendre fogueres en els eixamples dels camins, amb males herbes seques o amb arbres arrencats perquè ja no servien. Al voltant d'aquestes fogueres que il.luminaven l'obscuritat de la nit, es reunien els joves per recordar el ritus ancestral del foc que, des dels temps més antics, estigué molt arrelat en les cultures mediterrànees. Quan la foguera estava en el millor moment, es llançaven vítols a Sant Joan, que va ser l'apòstol predilecte de Jesucrist, i que tingué sempre moltes connotacions culturals entre els llauradors del Camp d'Elx, sobretot en allò que es refereix a les collites i als arrendaments de terrenys rústics.

A la mateixa hora, els pares d'aquests joves camperols, estaven fent proves per a endevinar si els pròxims mesos serien plujosos o secs, perquè per a ells era una qüestió fonamental, ja que de la meteorologia depenia que la collita de l'any següent fóra bona o dolenta. I és que la nit de Sant Joan i el ritus del foc tingueren sempre una màgia especial per a la gent del camp.

Pel que fa a les festes, la principal de l'any era aquella que se celebrava a l'ermita de la partida, en honor del patró. De les festes de la població assistien al Dijous i Divendres Sant, la Vespra i la Festa de la Mare de Déu d'agost, patrona de la ciutat, al Diumenge de Rams, al Diumenge de Pasqua Florida i a poques més.

El col.lectiu camperol, un tant tancat en una closca i una mica aïllat, mai estigué plenament identificat amb la gent del poble ni amb els seus costums. Vivien un tant distants de la ciutadania, on no arribaven a integrar-se, sobretot per la diferència de mentalitats.

Des de molt antic, hi hagué dues romeries que han perviscut en el temps i continuen celebrant-se en l'actualitat, a les quals els llauradors assistien amb freqüència. Ens estem referint a la romeria de santa Àgueda en les proximitats de Catral i la de sant Pasqual –el de la coveta– en el terme municipal de Montfort. A santa Àgueda, anaven els qui vivien en les pedanies del marge dret de la Rambla (Matola, Algoda, Puçol, Derramador, etc.), i a sant Pasqual els del marge esquerre (Torrellano, Altabix, Perleta, Maitino, etc). En un o

altre cas anaven amb carros, agrupats entre diverses famílies de veïns. A santa Àgueda anaven el dia 5 de febrer pel matí i tornaven per la vesprada; per anar a sant Pasqual s'havia de matinar més, o eixir la vespra del dia 17 de maig a poqueta nit, perquè estava més lluny. A santa Àgueda compraven torró i a sant Pasqual, gaiates, forques, i altres eines útils per als treballs agrícoles, les quals s'hi venien amb profusió.

En estiu anaven a la platja com a màxim una vegada i un sol dia, normalment el de sant Jaume. Tota la família eixia de casa de matí amb el carro i la cavalleria i, quan arribaven a la vora del mar el deixaven, feien ombra per cobrir-se del sol i es disposaven a passar el dia el millor possible. A mig dia es banyaven en la mar, també les cavalleries, que es resistien a entrar a l'aigua. Després del bany la dona guisava un perol d'arrós i conill o pollastre, que tots menjaven amb molta fruïció, de postre un meló d'aigua ben gros i roig, que prèviament havien soterrat a la arena fresca a la vora del mar, perquè es mantingués fresc. A mitja vesprada es donaven un altre bany, replegaven i emprenien el viatge de tornada a casa. Així fins el pròxim any.

Aquestes eren les úniques vacances que tenien els llauradors il.licitans al cap de l'any, i no totes les famílies les podien gaudir. Quina diferència d'aleshores ençà!

Medicina popular

En els temps passats, els llauradors il.licitans vivien prou desatesos pel que fa a atencions mèdiques, ja que els pocs metges que hi havia estaven en el poble, el mateix que les farmàcies, i ells vivien a sis, huit o deu quilòmetres del nucli urbà, amb camins polsosos per comunicar-se i només els carros com a mitjà de transport. Per tant, si algú tenia alguna urgència relacionada amb la seua salut, havia de valer-se dels seus mitjans per eixir endavant.

Quan algú patia una malaltia crònica i duradora, el traslladaven a la ciutat per facilitar la tasca del metge que, d'aquesta manera,

tenia el pacient més prop i podia seguir l'evolució de la malatia. Però açò només passava exepcionalment, en els casos greus. En les malalties lleus (en aparença, doncs no existia un diagnòstic mèdic previ, i no es tenia certesa de la gravetat de la malaltia), el malalt romania en casa amb les atencions i cures dels familiars, que feien el que podien, amb escassos coneixements, però amb una bona dosi de voluntat.

Aquestes circumstàncies propiciaren la necessitat de tenir a mà una sèrie de remeis casolans, per aplicar-los quan sorgien símptomes d'uns determinats mals. Aquests remeis, en la majoria dels casos eren algunes herbes que segons la creença populat tenien propietats curatives: herbeta de sang, flor de taronger, rabo de gat, coll de colom, etc. Totes aquestes herbes arreplegades en el moment oportú, s'assecaven a l'ombra, i després es conservaven en recipients apropiats perquè no es deterioraren i pogueren usar-se quan fóra necessari. Curar les malalties a base d'herbes era una teràpia de reacció i encertada, sempre que s'usaren correctament, doncs en els temps moderns, quan la medicina i la farmacologia han avançat tant, l'ús d'herbes per curar algunes malalties està encara en plena vigència, en demostrar-se científicament el seu aprofitament i la seua eficàcia. És la cultura de l'observació i de l'experiència, que arrenca des dels temps més antics.

D'altra banda, l'experiència havia demostrar que per curar determinats mals alguns ungüents i cataplasmes eren efiaços: un pegat d'arròs bullit per madurar els florónculs, un pegat de llinós per aliviar els mals d'estòmac, l'origen del qual no sempre es coneixia i altres coses del mateix tipus.

En aquestes circumstàncies no és d'estranyar que el curanderisme proliferara tant per tot arreu. Curanders i curanderes els hagué al Camp d'Elx en tots els temps, amb més o menys credibilitat. Una de les més famoses va ser la tia Jacinta, que vivia en el límit del terme municipal d'Elx i Crevillent, al nord del ferrocarril. La tia Jacinta romangué activa durant més de mig segle a partir de la postguerra. La seua casa, una modesta vivenda rural, era visitada diàriament

per moltíssima gent, no només del terme municipal sinó també de fora d'Elx, on acudien perquè els curara les malaties que patien, sobretot les indigestions. No demanava diners, però tots els seus pacients li feien regals de diferent índole, en prova d'agraïment.

Aquella dona senzilla, que morí ja fa un temps, sembla que tenia unes facultats magnètiques especials per a normalitzar els estòmacs quan tenien problemes digestius, amb uns resultats prou satisfactoris. Per curar, només es valia de les seues mans, que posava sobre el ventre del malalt que als pocs moments ja notava els efectes benèfics de les seues facultats curatives. Clar està, que en altre tipus de malalties aquestes facultats tenien escassa eficàcia.

A més de la tia Jacinta hi havia altres dones anomenades *medidores*, que en casos d'indigestió també estaven molt sol.licitades. Per curar es valien d'un mocador que mantenien en una mà per un extrem, i l'oposat l'aplicaven sobre l'estòmac de la persona afectada, mentre xiuxejaven una oració. De seguida sabien si tenia *medida* o no, és a dir, si hi havia o no indigestió. Aquests mètodes curatius han arribat fins els nostres dies, i encara existeixen algunes d'aquestes dones al camp que exerceixen de *medidores*.

Era molt freqüent entre els llauradors que realitzaven treballs durs i pesats, que es feren mal als ronyons i estigueren immobilitzats per complet durant diversos dies. Quan açò passava acudien a la persona que es dedicava a *posar les canyes*, amb resultats realment sorprenets. Tenien dues meitats de canya oberta, d'uns dos metres de llarga que posaven, horitzontalment, a ambdós costats del cos del malalt a l'altura dels ronyons. Quan més fort era el mal més es corvaven els extrems de les mitges canyes. Encara que aquesta operació aliviara el dolor del pacient, si no passaven uns quants dies, el malalt no es recuperava del tot.

Com no podia ser d'altra manera, les dones donaven a llum en les cases, i en aquest delicat moment només tenien l'ajut d'algunes veïnes de certa edat, que els únics coneixemts que tenien sobre aquest tema eren l'experiència personal, adquirida quan van nàixer els seus fills. Comptar amb una comare o amb un metge especialista

en el part quan aquest tenia lloc en una casa de camp, sempre resultava complicat i problemàtic. Com durant els mesos de gestació no feien un seguiment de l'embaràs, com es fa ara, ni duien un règim alimetnari apropiat, ni tenien normalment assistència facultativa en el moment del part, lògicament molts tenien conseqüències fatals, tant per a les mares com per als fills que vénien al món.

Quan per una caiguda sofrien alguna luxació d'os acudien a l'*apanyaor* perquè corregira els ossos dislocats, servint-se només de les seues mans per posar-los al seu lloc. En alguns casos, menys complicats aquestes dislocacions es corregien bé, però en altres les correccions eren molt defectuoses i quedaven seqüeles per a sempre. Jo mateix, sofrí la trista experiència d'una luxació de colze mal corregida quan tenia cinc anys, de la qual encara queda evidència. I com jo, molts altres casos similars.

Malgrat que aquests *apanyaors* en moltes ocasions fracassen en el seu treball, encara conserven predicament entre la gent camperola que hi acudeix quan sofreix un contratemps. En aquests casos, la fe i el costum prevalen per damunt d'altres consideracions més racionals i científiques.

El que passava al Camp d'Elx, no era una excepció, sinó, poc més o menys, que el que ocorria en altres zones rurals de característiques semblants.

Creences i religiositat

Com a gents sezilles que eren, aferrades a les tradicions més antigues, els llauradors il.licitans van ser sempre molt creients i professaven una gran religiositat. Aqueixes creences i aqueix esperit religiós es transmetia de pares a fills, a través de les generacions com a patrimoni cultural que romania inamobible amb el pas del temps.

Dins el seu aïllament i pel fet de viure allunyats de la població, només assistien als oficis religiosos alguns dies festius quan venia un capellà des d'Elx en una tartana, a dir missa en l'ermita de la parti-

da. Quan açò ocorria, tota la família acudia a l'acte religiós, sempre que no hagueren impediments de força major. Acabada la missa, tant els homes com les dones enraonaven durant una estona de les seues coses, comentant els fets més notables dels dies anteriors. Després cadascú tornava a casa i fins el diumenge següent.

Quan més es mostrava la religiositat era durant la Quaresma. En aquesta època, a més de les misses habituals, els diumenges de vesprada es reunien els veïns en l'ermita, i un home «llegit», dels pocs que hi havia aleshores, s'encarregava de llegir en veu alta els passatges evangèlics que parlaven de la Passió de Jesucrist. Era una manera de predisposar l'esperit per enfrontar l'època de penitència, de la forma més adient. Quan arribava la Setmana Santa la frugalitat i el recolliment eren absoluts. Com una norma a seguir per tots. Dijous Sant anaven a la ciutat a «resar les estacions», sobretot la gent gran. En aquests casos, com ja vam dir en altra ocasió, deixaven el carro i la cavalleria en la casa que tenien en la perifèria de la ciutat, i recorrien les quatre esglésies que hi havia: Santa Maria, El Salvador, Sant Joan i Sant Josep, on estava exposat el Crist Jacent, i resaven uns moments en cadascuna d'elles. Acomplida aquesta obligació ritual, a mitja nit tornaven al camp.

La processó de Divendres Sant, era, aleshores, molt més modesta que ara, però hi havia algunes confraries que estaven formades quasi exclusivament per gent del camp. Els llauradors bolcaven totes les atencions en aquestes confraries, com a participants i com a costalers. El lloc de costaler es transmetia de pares a fills, com un compromís familiar que es respectava escrupulosament. Quan s'acabava la processó, el president de la confraria convidava a un refrigeri a tots els costalers, els quals, després, que s'acomiadaven fins a l'any següent.

Els llauradors que vivien en les partides de l'oest del terme municipal (Penya de les Àguiles, Pla de Sant Josep, Algoda, Puçol i Matola) el Divendres Sant acudien més a les processons de Crevillent que a les d'Elx, ja que en els temps passats les processons crevillentines tenien més vistositat i ostentació que les il.licitanes.

En les festes patronals d'agost, els llauradors anaven més la vespra per la nit que no el dia de la Mare de Déu. Aquesta nit, lluint les millors gales, es passejaven pel centre de la ciutat, i fins i tot es permetien el «luxe» de seure en una terrassa d'un café de la Glorieta i pendre's un gelat de crema que els alleugerira els efectes del calor canicular.

A partir de les dotze de la nit, es disposaven a «fer la rodà» i demanar-li a la Mare de Déu empar i protecció per als mesos vinents. Després, algunes famílies pernoctaven en la ciutat per assistir al dia següent a la processó, i altres tornaven al camp amb la fresca de la matinada. En aquells temps, les representacions del Misteri no tenien l'arrelament i la vistositat d'avui, ni havien colpit tant l'esperit col.lectiu.

Abans de dirigir-se a la població, el catorze d'agost a poqueta nit, les dones regaven les alfàbegues que hi havia en totes les cases de camp, a més d'altres plantes ornamentals. La cultura de les alfàbegues ha estat sempre molt arrelada entre les dones llauradores, s'esforçaven al màxim per aconseguir fer-les més grans i vistoses que les de les veïnes, en una sana rivalitat. Les alfàbegues i el gessamí no podien faltar en cap casa de camp, eren com els atributs de la mare de família, que aquesta inculcava en les filles des de ben xicotetes. És el culte a la natura en l'expressió més bonica.

La religiositat de les famílies camperoles aflorava també sobremanera quan moria un familiar. Quan ocorria un d'aquests luctuosos esdevenimetns, en la pròpia vivenda se li dedicava una novena al difunt. Era el que s'anomenava fer-li el rés. En aquests casos, es buscava una dona del veïnat que es dedicava a aquests menesters, perquè s'encarregara de resar els cinc misteris del rosari en veu alta, els quals mussitaven de corregut els assistents. I així cinc nits seguides.

Quan moria una persona, tots els familiars més pròxims es vestien de rigorós dol durant un any sencer. Al llarg d'aquest temps les dones, quan eixien de casa, anaven cobertes amb un mocador o un vel negre, perquè el dol fóra complet. Durant aquests llargs mesos

no tenien ni festes ni diversions. El record entranyable del familiar desaparegut era imborrable per una llarga temporada.

Quan estaven malats o passaven per moments difícils feien promeses que significaven renúncies i sacrificis. Aquestes promeses sempre s'acomplien, doncs els llauradors eren molt respectuosos amb aquestes coses.

La influència de la indústria al Camp d'Elx

Fins l'últim terç del segle passat, el sector agrari il.licità generava el 80% de la riquesa del poble d'Elx, i un cinquanta per cent del total dels seus habitants vivien en cases de camp i treballaven en l'agricultura. La resta de les activitats, es distribuïa entre el comerç, els treballs artesanals i algunes factories petites, emmarcades en diferents sectors d'allò que era una indústria incipient.

Totes les famílies il.licitanes de classe mitjana i de la burgesia que vivien en la ciutat posseïen finques rústiques al Camp d'Elx, finques on tenien casers que les cuidaven i cultivaven per compte del propietari, o arrendataris o parcers que les cultivaven pel seu compte, mitjançant el pagament de quantitats anuals en diners o espècies.

Un poc després, quan a finals del segle XIX s'incrementa a Elx l'activitat industrial intensiva, orientada particularment al calcer, va augmentant, a poc a poc, el protagonisme de la ciutat, en detriment del camp, com a generador de treball i de riquesa. Aquesta puixant activitat industrial adquireix un gran impuls, en els quatre anys que durà la Primera Guerra Mundial, en la qual Espanya es mantigué neutral, i per tant comerciava amb els dos bàndols contendents. Van ser anys molt pròspers per a la indústria del calcer il.licitana, que anà a poc a poc, arribant a les cotes màximes de producció en la dècada dels anys setanta.

Molts estalvis dels agricltors, depositats en entitats creditícies il.licitanes de primers de segle, van servir de base per a finançar

l'ascendent indústria del calcer que anà creixent gràcies a la tenacitat i a la iniciativa d'unes persones emprenedores que partien, majoritàriament i en l'aspecte ecònomic, pràcticament de zero. Després de la segona dècada d'aquest segle la indústria espardenyera començà a proporcionar alguns ingressos a les famílies dels llauradors, ja que les dones del camp, en les partides més pròximes a la població, anaven a peu a les fàbriques a portar-se faena per fer a casa. Aquesta faena sempre consistia a fer «bordó», o «carretera» en les espardenyes de cànem o de cara de lona. Uns anys després hi havia qui es dedicava amb els carros amb toldos a portar-se faena que repartien entre les dones del veïnat tots els dies, i més tard s'encarregaven de recollir-la amb el treball fet. Aquests intermediaris, que pel seu treball cobraven una comissió, eren també els encarregats de cobrar i pagar a totes les dones el sou que corresponia al seu treball. Aquests van ser els primers diners complentaris que entraren al Camp d'Elx procedents de la indústria del calcer.

En els anys anteriors a la Guerra Civil Espanyola, alguns agricultors, treballadors per compte alié, s'ocuparen en les indústries més importants d'Elx en aquells temps: el Trust o la fàbrica de Ripoll. D'aquesta manera també entraven al camp diners provinents de la indústria, en concepte de jornals. Però la majoria d'homes i dones del camp s'ocupaven exclusivament dels treballs agrícoles i ramaders. Va ser en la dècada dels anys cinquanta, quan començà a Elx l'eclosió industrial, que tant modificaria el panorama econòmic i social de la població il.licitana, i en aquest moment començaren a entrar grans quantitats de diners al Camp d'Elx procedents de la indústria del calcer. A partir d'aquests moments, centenars de dones llauradores, joves la majoria, es van fer *aparadores* i així podien treballar en les seues cases, unes a plena dedicació i d'altres a temps parcial, compaginant aquest treball amb les feines de la casa. Quan era època de molta faena, com que el treball era a preu fet, moltes d'aquestes dones treballaven deu i dotze hores diàries. Disposaven de màquines pròpies, i amb això tenien la doble condició de treballadores per compte propi i per compte alié, doncs cobraven del

fabricant pel treball realitzat però ho feien a casa sense estar sotmeses a un horari laboral concret.

No hi ha dubte que el major beneficiat era el fabricant, que els donava feina només quan li interessava i a més s'estalviava les quotes de la Seguretat Social. Però, tot i això, aquest nombrós col.lectiu de dones llauradores rebien uns ingressos més o menys fixos totes les setmanes, sou que ajudava a mantenir les despeses familiars, i al mateix temps les alliberava de realitzar els treballs agrícoles, sempre ingrats i fatigosos. No és d'estranyar doncs, que acceptaren aquests treballs un tant irregulars des del punt de vista laboral, ja que aquests ingressos addicionals van ser imprescindibles per a poder subsistir moltes famílies de llauradors del Camp d'Elx, davant l'escassa rendabilitat del seu treball habitual.

La decadència de l'activitat industrial dels últims anys, a causa del tancament de moltes fàbriques de calcer, quan començà a manifestar-se la crisi del sector, també afectà a aquest col.lectiu de treballadors del Camp d'Elx. No obstant això, en l'actualitat queden encara moltes dones del camp que continuen realitzant aquest tipus de treball en les mateixes condicions de sempre.

Quan la crisi s'accentuà, a principis de la dècada dels huitanta, molts fabricants de sabates començaren a treballar en la clandestinitat, en allò que s'anomena indústria submergida, que es traslladà en gran part a cases de camp deshabitades, que es transformaren en tallers i fàbriques de calcer. Moltes d'aquestes indústries apareixien i al cap de pocs mesos desapareixien, sense deixar rastre. El lloc d'ubicació era divers: cases, cotxeres, xicotets magatzems, quadres; qualsevol espai buit mitjanament gran era vàlid per instal.lar una xicoteta factoria que ocupava a un reduït número de treballadors, dels quals fins i tot els n'hi havia que cobraven el subsidi per desocupació.

Aquest trasllat de la indústria propicià que les dones que fins aleshores havien treballat a casa es desplaçaren als nous tallers clandestins, que ara estaven prop de les seues cases, per treballar unes hores al dia. A més, amb la clandestinitat entraren al Camp d'Elx molts milions de pessetes a l'any en concepte de lloguers.

La tendència de traslladar l'activitat industrial de la població al camp, s'incrementà en els últims anys, i s'han construït a tal efecte naus industrials per tota la geografia il.licitana, la majoria d'elles de manera irregular i sempre per dedicar-les a la indústria del calcer. Per aquest motiu l'agricultura i la indústria, es troben en aquests moments íntimament lligades i en el mateix espai geogràfic que fins fa només unes dècades era estrictament rural: el Camp d'Elx.

Per tenir una idea aproximada d'aquesta realitat només cal observar el moviment de cotxes que a diari entren o ixen de la ciutat per les carreteres radials.

Tendències contraposades

Ja hem dit en pàgines anteriors que els llauradors il.licitans habitaren sempre en vivendes rurals, a l'inrevés del que passava en els termes municipals circumdants, on vivien en els nuclis urbans. La gran superfície del Camp d'Elx, les partides rurals del qual estan a huit, deu, i fins i tot, dotze quilòmetres de la ciutat, i el fet de tenir la vivenda en la mateixa explotació agrícola, amb la comoditat i l'estalvi de temps que açò comporta, creà una tradició que arrenca de temps immemorial i que s'arrelà en la cultura camperola, propiciada per la necessitat de viure al peu mateix del treball.

El col.lectiu camperol tenia ben assumit aquest costum, del qual se sentia orgullós, doncs la seua vivenda, amb unes característiques arquitectòniques peculiars i una distribució acord amb les necessitats familiars i de l'explotació agrícola, formava part de la pròpia cultura que es transmeté de generació en generació al llarg dels segles. Quan els fills es casaven establien la nova llar el més pròxim possible a la dels seus pares, i en moltes ocasions adossada a la vivenda paterna. Per això que hi hagueren gran quantitat de «cases juntes» on vivien dues o tres famílies del mateix clan o de la mateixa nissaga.

Però aquest costum antiquíssim començà a trencar-se durant la dècada dels anys seixanta, quan moltes famílies camperoles il.licita-

nes pensaren traslladar la seua vivenda habitual a la població sense abandonar l'explotació agrària. El pretext que donaren per dur a terme aquest trasllat de residència era que els fills, si vivien en la població, tindrien més facilitat per a estudiar, o que les vivendes urbanes, els pisos, disposaven de més comoditats (cosa sempre discultible).

En aquella època molts pares valencianoparlants començaren a parlar als seus fills en castellà, entenent que açò era més senyorial, com si parlar en valencià fóra cosa de *paletos* o de gent inculta.

Van ser els primers símptomes de la pèrdua d'uns senyals d'identitat molt caraterístics, dels quals fins aleshores se n'havien sentit orgullosos. Van ser, així mateix, els primers indicis que indicaven que alguna cosa estava canviant en la mentalitat i les maneres de viure dels llauradors il.licitans, que fins aleshores s'havien mantingut pròxims a la terra en tots els moments, els bons i els dolents, i que com a conseqüència de la prosperitat econòmica què es gaudia, aspiraven a pujar uns graons en l'escala social. Viure a la població es considerava positiu en aquest sentit.

Traslladar la vivenda al poble tenia certs avantatges per a la dona, doncs es desentenia gairebé per complet dels treballs del camp, als quals sempre havia estat vinculada, dedicant-se només a les feines de la casa i als fills, en uns temps en què els electrodomèstics començaren a fer acte de presència en totes les vivendes, afavorint la comoditat i l'estalvi de temps i esforç per a les dones.

Per al pare, però, la vida es complicava, ja que tenia la família i la vivenda a la ciutat, i el treball al camp, i per consegüent a totes hores movent-se entre un lloc i l'altre, en una època en què l'automòbil no havia fet, encara, una aparició massiva, com ocorregué anys després.

Com a conseqüència de tot açò, moltes vivendes amples i espaioses, seminoves o reestructurades uns anys abans s'anaven tancant o semiabandonant, mentre els propietaris vivien en pisos de la ciutat, en molts casos xicotets i no massa còmodes, mentre els fills anaven creixent i adaptant-se a la vida urbana, que sempre tenia

per a la joventut més atractius que la vida rural. Aquests fills, a mesura que arribaven a l'edat laboral, si havien cursat estudis mitjans o superiors s'ocupaven en professions liberals, i si no havien estudiat ho feien en la indústria o en els serveis, però en cap cas es reintegraven al camp ni continuaven la professió dels seus pares. I, fins a cert punt, els pares estaven d'acord amb aquesta tendència, ja que consideraven que ser llauradors era l'últim recurs, per tan sacrificada i mal considerada que estava aquesta professió. Aquest va ser l'inici de l'abandonament de l'agricultura per la gent jove, en la majoria dels casos, conduïts pels mateixos pares, que volien per als seus fills ocupacions i professions més dignes i respectables que l'agricultura. Aqueixa tendència s'ha anat incrementant en els últims temps, fins el punt que avui dia a penes el 10% dels fills dels llauradors il.licitans, quan arriben a l'edat laboral, continuen la professió dels seus pares.

Però el curiós del cas és que mentre la inclinació d'un gran percetatge de famílies camperoles era abandonar les vivendes rurals i fixar la residència a la població, una gran quantitat de famílies que sempre havien viscut en la ciutat tractaven per tots els mitjans de construir-se la segona vivenda al camp, per passar els caps de setmana, les vacances estivals o inclús per a viure permanentment, perquè ja resultava incòmode viure en la ciutat. Van ser aquells anys en què es posà de moda comprar parcel.les i construir xalets al llarg i ample de tot el Camp d'Elx. Aquests xalets en el transcurs de dues dècades, triplicaren en número les vivendes rurals dels llauradors, les quals s'havien construït al llarg de segles i generacions.

Aquest fenomen social es pot entendre com dos corrents migratoris contraposats: els agricultors abandonaven les cases de camp per traslladar la vivenda habitual a la ciutat, mentre la gent del poble tractava de recuperar el camp com a espai habitable, conscients que viure a les ciutats, cada dia es feia més difícil, per la pol.lució, els sorolls, la falta d'espais lliures per aparcar els cotxes que començaven a ensenyorir-se dels carrers i per moltes altres incomoditats de la vida urbana, que ja és com una plaga de la vida moderna.

Aquestes dues tendències contraposades, ocasionaren que centenars de vivendes rurals que construïren els agricultors es dehabitaren (moltes, en buidar-se, es dedicaren a tallers clandestins del calcer), mentre que més de deu mil xalets van ser construïts al Camp d'Elx en xicotetes parcel.les comprades amb la intenció de fer-se una casa per la gent de la ciutat. Si el número d'aquestes segones vivendes no s'incrementà més en els últims anys, va ser perquè a partir de 1986, i d'acord amb les normes establertes al nou Pla General d'Ordenació Urbana, que entrà en vigor aquest any, es prohibí taxativament construir en terreny rústic vivendes amb aqueixes característiques. Durant els anys en què es donaren més facilitats per construir al Camp d'Elx segones vivendes, el terreny rústic es revaloritzà sobremanera, no per dedicar-lo a l'agricultura, sinó per parcel.lar-lo i edificar-hi. Açò vingué a coincidir amb el començament de la decadència de l'agricultura com a sector productiu, decadència que s'accentuà amb el pas dels anys, fins arribar a la lamentable situació per la qual està travessant en aquests moments.

Així les coses, no resulta estrany que el criteri quasi unànim del sector camperol fóra favorable a l'eliminació de les traves, imposades per l'Ajuntament per edificar en terreny rústic, doncs si en posava, disminuïa el valor patrimonial dels terrenys, que per a fins agrícoles a penes si tenien demanda, i havien minvat el valor de mercat.

Aquestes circumstàncies canviaren per complet la fesonomia del Camp d'Elx. Fins aleshores les úniques cases que hi havia eren les vivendes dels agricultors, amb unes caraterístiques arquitectòniques molt peculiars, on vivien les famílies camperoles permanetment.

Però, de la nit al dia, començaren a sorgir xalets per tot arreu i en aquestes parcel.les, en gairebé totes es posaren, reixes, formant una mena de compartiments estancs, i amb escassa relació amb les famílies camperoles dels voltants. D'aquesta manera milers d'hectàrees de terres cultivables se sostragueren a l'agricultura i passaren a ser eixamplaments i dependències de vivendes habitades només a temps parcial per famílies ciutadanes A més de xalets disseminats es

formaren també alguns nuclis urbans amb gran densitat d'edificació i amb tots els serveis necessaris, a Matola, Algoda, Altabix, Vallverda, entre d'altres.

On s'alçaren construccions més luxoses en terreny rústic, pertanyents a les famílies més acomodades de la ciutat, va ser a un i altre costat de la carretera de Santa Pola, en el desviament sud. En aquesta zona es construïren mansions ostentoses i senyorials, amb luxoses reixes de ferro forjat que els donen aspecte de reductes murallats, com si es pretenguera l'aïllament total de l'exterior. Són les vil.les dels nous rics de la societat il.licitana, que sorgiren del *boom* de la indústria en una època pròspera.

Tot això encaixa molt poc amb les cases i les finques dels llauradors, amb els límits oberts a l'exterior sense cap tancament que obstaculitze l'entrada. És altra mentalitat i altra manera d'entendre la vida.

La pèrdua d'una cultura

A mitjans d'aquest segle començà la mecanització de l'agricultura espanyola, en consonància amb la tendència a la modernitat que sorgí a tot arreu quan finalitzà la Segona Guerra Mundial, que havia ensagnat el món sencer uns anys abans. El Camp d'Elx no podia ser-ne una excepció i quedar al marge d'aquesta tendència històrica irreversible, en què la maquinària anava substituint l'home i les cavalleries en els treballs derivats del conreu de la terra.

D'aqueixa manera, en els transcurs de pocs anys el tractor substituí l'arada romana, que durant mil.lennis havia sigut el signe més representatiu de l'agricultura europea. Anaren desapareixent dels camps els carros tirats per cavalleries en els transports de fruits i collites, els bous i les mules que llauraven la terra amb cansament, com ho havien fet des de temps immemorials, deixaren pas als tractors i eines mecàniques complementàries, que s'expandiren per la geografia rural amb un creixement protagonista.

Com a conseqüència lògica d'aquesta mecanització perdia vigència una cultura ancestral que s'havia transmés de generació en generació al llarg de molts segles. Una cultura que els llauradors inculcaven als seus fills des de ben menuts, en ensenyar-los a conrear bé la terra, perquè pogueren sortir-se'n en un mitjà aspre i dur, perquè aprofitaren millor una meteorologia generalment adversa i, en definitiva, perquè assimilaren en millors condicions una professió sacrificada.

A partir d'aqueixos anys, totes les eines que fins aleshores havien sigut imprescindibles per al conreu de la terra, deixaren d'usar-se, i anaren arraconat-se en les dependències de les cases de camp, perquè havien esdevingut inútils i inservibles, inclús, alguns les cremaven per desfer-se'n, amb el perill evident que es perdera per complet un patrimoni cultural important.

Quan arribem a aquest punt, volem expressar el nostre sincer elogi i reconeixement a Fernando García Fontanet, que amb el seu esforç i constància, junt amb la col.laboració d'altres persones va ser el principal artífex en la creació, desenvolupament i manteniment del Museu Agrícola Escolar de Puçol, ubicat en les dependències de Col.legi Públic d'aquesta pedania, on ell és professor des de fa molts anys. Amb una feina de formiga previsora, al llarg de molt de temps va fer un gran arreplegament de les més diverses eines, útils i objectes relacionats amb l'agricultura i les formes de vida de la gent camperola, que, adequadament restaurats, classificats i etiquetats pels escolars, han anat enriquint aquest museu, fins a convertir-lo en un dels més importants de la Comunitat Valenciana d'aquestes característiques. L'aleshores Conseller de Cultura de la Generalitat Valenciana, Andreu López, juntament amb l'alcalde d'Elx, Manuel Rodríguez Macià, inauguraren l'ampliació d'aquest important museu que, encara que rep algunes subvencions de l'Ajuntament d'Elx i de la Conselleria de Cultura, necessita més atenció i ajuda d'aquests dos organismes oficials, donats el seu valor cultural i didàctic.

S'ha de dir que aquests canvis de què parlem, no afectaven només la forma de cultivar la terra, sinó també els costums, tradi-

cions, gastronomia, manera de vestir, festes, jocs i, en definitiva, a com vivien i es relacionaven entre sí els llauradors il.licitans, dins el seu entorn habitual i el treball de cada dia.

Com hem dit en capítols anteriors, els llauradors il.licitans vivien prou deslligats de les gents de la població, cosa que propiciava la generació d'una cultura peculiar i característica que ells conservaven curosament perquè formava part de les seues tradicions, de la seua vida, i, al cap i a la fi, de la seua història.

Però, juntament amb la revolució tecnològica, es produí una gran transformació, en la vida diària dels llauradors que portà intrínseca la difuminació de les peculiaritats que els diferenciaven del col.lectiu ciutadà. L'ús de l'automòbil s'anà generalitzant en el conjunt de la societat espanyola, introduint-hi un nou element que modificaria per complet els seus costums i comportaments. El col.lectiu camperol, com a part d'aqueixa societat assumí la transformació amb totes les conseqüències. A partir d'aqueixos moments, a més de comprar un tractor per conrear la terra, compraren un cotxe de passeig, generalment dels models més petits o dels mixts, que li servien igual per portar passatgers que per transportar mercaderies, substituint el carro, que desaparegué. En disposar de vehicle propi es desplaçava a la població quasi diàriament, amb qualsevol pretext, cosa que conduí a vestir-se com ho feia la resta, deixaren de dur capell, seguint la moda, la jaqueta substituí la bruseta negra, les sabates les espardenyes. En una paraula el vestit dels homes i dones camperoles passava a ser idèntic al de la població, i la manera de vestir deixà de ser un tret diferenciador, com havia passat fins aquell moment.

El mateix ocorregué amb el règim de menjars, que sempre havia estat molt peculiar. Així d'unes dècades ençà les farinetes per desdejunar, l'all i oli per als dies plujosos i els granyons, que es menjaven amb tanta freqüència, havien desaparegut gairebé per complet de la dieta camperola, passant a ser una mena de referència testimonial que s'havia soterrat al bagul dels records.

Ara tots mengen igual i de les mateixes coses, comprades als mateixos supermecats, ja que menjars a base de productes collits exclusivament a casa quasi no se'n fan. Ni tant sols en les cases de camp es crien conills o aus de corral per al consum familiar com es feia abans, ja que resulta més barat i més còmode comprar-ho en la carnisseria que criar-ho, encara que siga de pitjor qualitat.

Pel que fa a la forma de divertir-se la joventut camperola, aquesta deixà de passar els dies festius al camp, com ho havia fet sempre, i començà a freqüentar les mateixes sales de festes i discoteques que els joves de la població. S'emparellaven entre sí, sense tenir en compte les recomanacions dels seus pares, les quals abans, en molts casos, resultaven decisives a l'hora de triar parella. Uns anys abans haguera estat inconcebible que els fills dels llauradors festejaren amb joves allunyats del seu entorn veïnal o familiar. A més, haguera estat mal vist i haguera donat què parlar.

Quan es casaven, en el 95% dels casos, establien la nova adreça en un pis de la ciutat, inclús en els pocs casos en què els xics, professionalment continuaren treballant en l'agricultura.

La pèrdua de la cultura camperola ha sigut quasi absoluta en tots els sentits, afectant, fins i tot, a les caraterístiques arquitectòniques de les cases rurals. Les vivendes del camp tenien els mateixos trets i s'assemblaven unes a altres com dues gotes d'aigua. Però, a partir de la dècada dels seixanta, quan sorgiren els xalets per les diferents pedanies, construïts en les primeres parcel.les per les gents de la població com a segones vivendes, els agricultors, per mimetisme, tractaren de copiar-los. Així, quan tenien necessitat de construir una nova casa, per a ells o els seus fills, abandonaven el model antic i tradicional i es construïen un edifici «modern», l'estructura del qual no tenia res a veure amb el que havien sigut les vivendes rurals de sempre. S'havia produït un gir de mentalitat de cent vuitanta graus, i ja no es feien cases sinó xalets, la forma i l'estructura dels quals obeïa, en la majoria dels casos, més al capritx de l'arquitecte que al gust del propietari, que ho havia deixat tot en les mans del tècnic.

D'aquesta manera, en els últims trenta anys, al llarg i ample de tot el Camp d'Elx les cases construïdes al model tradicional es poden comptar amb els dits d'una mà. Es pot dir que aquest tipus de vivendes és una relíquia urbanística en procés de desaparició, d'ací a pocs anys.

Són retalls d'una cultura rural que es perd irreversiblement al Camp d'Elx, perquè han canviat els costums, les tendències i els gustos de les noves generacions, que no tenen res a veure amb els de les generacions que havien viscut en altres circumstàncies, i en un altre ambient, molt diferent a l'actual.

En l'aspecte lúdic i festiu, allò que continua en plena vigència són les festes patronals de les diferents ermites de les pedanies. Aquestes festes no només es conserven sinó que cada any que passa adquireixen major rellevància, gràcies a la tenacitat i la constància de les comissions de veïns que realitzen una silenciosa tasca organitzativa i d'arreplegament de fons, mitjançant col.lectes, rifes i venda de loteria, amb la finalitat de disposar dels diners necessaris per poder sufragar les despeses que comporten unes celebracions d'aquesta naturalesa. Aquesta festa anual és una mena de relíquia d'una antiga tradició que es va difuminant amb el pas dels anys, ja que la joventut camperola es va desarrelant d'uns costums i uns llaços localistes que les persones majors tracten de conservar, com a únic reducte d'un sentiment afectiu que els uneix a la terra i a un paisatge que els ha vist nàixer i que ha estat testimoni del seu desenvolupament personal. En canvi es perdé per complet una altra tradició entranyable relacionada amb el patró dels llauradors, sant Isidre Llaurador.

El 1942 la Comunitat de Llauradors d'Elx comprà un edifici en el carrer Pont dels Ortissos per situar allí la seua seu. En disposar d'un local compraren una imatge de sant Isidre per cinc-centes pessetes i li col.locaren una petita capella. Uns anys després, quan desaparegué la Comunitat i es transferiren les seues competències i atribucions a la recén creada *Hermandad Sindical de Labradores y Ganaderos*, tots els anys el dia quinze de maig, festivitat de sant Isi-

dre, aquesta *Hermandad* organitzava una desfilada-romeria pels carrers cèntrics d'Elx, en honor al patró dels homes del camp. En aquesta romeria prenien part moltes carrosses ornades, tirades per parelles de bous, representant les diferents pedanies il.licitanes, així com les cavalleries ricament ornades i un gran acompanyament de joves camperoles, abillades amb els vestits típics del Camp d'Elx, amb ofrenes de flors, fruits i animals domèstics que regalaven a entitats benèfiques quan finalitzava la desfilada. Era una festivitat molt celebrada per tots els llauradors il.licitans que s'hi bolcaven, per donar-li major relleu i esplendor.

Uns anys després quan el parc automobilístic anà en augment i resultava problemàtic ocupar els carrers cèntrics en dies laborals, la festa de sant Isidre es traslladà al camp, de manera rotativa per les diferents pedanies.

El 1976, desaparegué la *Hermandad de Labradores* i la substituí en les funcions la Càmera Agrària Local, que continuà organitzant amb la col.laboració de les Comissions de Festes de les partides rurals les festes anuals de sant Isidre. Però amb el pas dels anys aquesta festa anà decaent, fins que deixà de celebrar-se fa una dècada, i es perdé una tradició molt entranyable per a les gents del Camp d'Elx.

MUSEU ESCOLAR

NOTES

1. *Vid.* CRISTÓBAL SANZ, *Excelencias de la villa de Elche*. A cura de J. GÓMEZ BRUFAL, Elx 1954, p. 35.
2. *Vid.* A. RAMOS FOLQUÉS, *Historia de Elche*, Elx 1970, p. 36.
3. *Vid.* VICENTE GOZÁLVEZ PÉREZ, *La centuriatio en Elche*, p.110.
4. *Vid.* PEDRO IBARRA RUIZ, *Institución del Riego en Elche y origen de las aguas*, p. 50.
5. ALEJANDRO RAMOS FOLQUÉS, *op. cit.*, p. 29.
6. *Vid.* CRISTÓBAL SANZ, *op. cit.*, p. 46.
7. *Cf.* JOAN ANTONI MAIANS I CISCAR, *Ilice, hoi villa de Elche*. València 1771 (Reedició: Elx 1982), p. 107.
8. *Cf.* A. RAMOS FOLQUÉS, *op. cit.*, p. 80.
9. *Vid.* LLOBREGAT CONESA, *Nuestra Historia*, Vol. II, p. 183.
10. *Idem.*, p. 200
11. VICENTE GOZÁLVEZ PÉREZ, *El Bajo Vinalopó*. València 1977, p. 47.
12. A. RAMOS FOLQUÉS, *Op. cit.* Vol. I, p. 91.
13. P. IBARRA, *Historia de Elche*, Alacant 1885, p. 33 i ss.
14. P. IBARRA, *ibid.*
15. P. IBARRA, op. cit., p. 76.
16. P. IBARRA, *op. cit.*, p. 39.
17. P. IBARRA, *op. cit.*, p. 56.
18. P. IBARRA, *op. cit.*, p. 286
19. El lector curiós pot consultar BALTASAR BROTONS, *Sociedades agrarias ilicitanas*, 1987.

PUÇOL MUSEO ESCOLAR

ÍNDEX

Preàmbul 3
La centuriació romana 5
La cultura àrab al Camp d'Elx 9
La Reconquesta, el Repartiment i l'expulsió dels moriscs 14
Distribució de les terres del Camp d'Elx 19
Les partides rurals 24
Els diferents cultius del Camp d'Elx 26
Les estacions 34
La recol.lecció de les collites 36
Societats agràries il.licitanes 40
La cuina rural 57
El dia de mercat 59
L'educació al camp 62
La cultura camperola 65
Jocs i divertiments 68
Medicina popular 73
Creences i religiositat 76
La influència de la indústria 79
Tendències contraposades 82
La pèrdua d'una cultura 86
Notes 92

PUÇOL MUSEO ESCOLAR

PUÇOL
MUSEO ESCOLAR

Aquest llibre, imprés en paper «Offset Volumen
Ahuesado» de 80 gr. per als textos, «Creamart»
de 150 gr. per a les fotografies i cartolina
«Musgo» de 250 gr. per a les cobertes,
s'acabà d'imprimir als tallers Abece
Artes Gráficas, el dia 27 d'abril
de 1995, dia de la Mare de
Déu de Montserrat

PUJOL
MUSEO ESCOLAR

Col.lecció «Temes d'Elx»

1. *El Llit de la Mare de Déu d'Elx*, per Joan Castaño i Garcia
2. *Pintures i dibuixos*, per Analies Twerdy
3. *La Glorieta d'Elx*, per Gaspar Jaén i Urban
4. *Bibliotecas Municipales*, per Carmen Gutiérrez i Rafael Navarro
5. *El Clot de Galvany d'Elx*, a cura de Vicent Sansano
6. *La Setmana Santa a Elx*, per Joan Castaño i García
7. *Aproximación a la historia del Elche C. F. (1923-1976)*, per Santiago Gambín
8. *Vidre i paper: Campanya municipal de recollida selectiva*
9. *El Ferrocarril en Elche (1845-1990)*, per José Vice nte Coves
10. *Elx i Crevillent carrers de Barcelona: 600 anys*, per Jaume Sobrequés i Joan F. Cabestany
11. *La restauració de la Festa d'Elx en el primer terç del segle XX*, per Joan Castaño (Premi d'Investigació «Baix Vinalopó» 1992)
12. *Els Soler de Cornellà a Elx en el segle XVIII*, per Ramon Baldaquí Escandell (Premi d'Investigació «Baix Vinalopó» 1992)
13. *Los judíos en el Elche medieval. Historia y herencia*, per J. L. Menéndez Fueyo
14. *El paisatge vegetal de les Serres d'Elx*, per Antonio De la Torre i Vicent Sansano
15. *Guía del Museo Arqueológico Municipal «Alejandro Ramos Folqués»*, per R. Ramos Fernández
16. *Elx - Alacant. Espais Culturals, Economia i Territori* a cura de Biel Sansano
17. *1968-71. Tres Cursos escolares en el Instituto «La Asunción»*, a cura d'Helena Fernández
18. *Museus d'Elx: Museu Arqueològic, Museu de l'Alcúdia, Museu d'Art Contemporani, Museu Agrícola Escolar*
19. *Navidad en la radio*, a cura de Juan Angel Castaño i Carlos Cebrián
20. *Catàleg de publicacions de l'Ajuntament d'Elx*
21. *Els anys més difícils. Elx i la indústria del calcer espanyol durant l'autarquia*, per José Antonio Miranda (Premi d'Investigació «Baix Vinalopó» 1993)
22. *El Elche de hace 2.000 años*, per Rafael Ramos Fernández
23. *El camp d'Elx, història i tradició*, per Baltasar Brotons García
24. *Diario de mi prisión*, Aureliano Ibarra y Manzoni
25. *Elche y su bimilenario a través de las monedas*, Antonio Beltrán Martínez
26. *Antigüedades de la villa de Elche*, Salvador Perpinyà
27. *Impresos e incunables del S. XVI*, Rafael Navarro Mallebrera i Carmen Gutiérrez Cardona
28. *La Carátula: 30 años de teatro desde Elche*, a cura de Antonio González Beltrán
29. *Al cor dels horts/En el corazón del palmeral*, per Anne-Marie de Backer
30. *Nuevos espacios económicos en Elche: I.F.A.*, per J. A. Ybarra, J. M. Giner i R. Domènech
31. *Pensar la ciutat*, per Manuel Rodríguez i Macià

Distribuïdora: La Tierra
C/ Sagitari, 4, nau B
Tels. (96) 511 01 92 - 511 02 88
03006 - Alacant

PUÇOL
MUSEO ESCOLAR

TEMES D'ELX

XXIII

2000 ANYS D'ELX

PUÇOL MUSEO ESCOLAR